

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲАДИСШУНОСЛИК

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Тошкент – 2010

Тузувчилар:

Д.Раҳимжонов — «Исломшунослик» кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди.

Д.Муратов — «Исломшунослик» кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди.

КИРИШ

«Биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда Имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандий таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз».

Ислом Каримов

«Жамиятни маънавий янгилашдан кўзланган бош мақсад – юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижтимоий ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик каби кўп-кўп муҳим масалалардан иборат.

...Эндиги энг долзарб вазифамиз – бу жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги-янги қирраларини мукаммал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат»¹.

«Миллий ғоя, миллий мафкурани ишлаб чиқиш, уни шакллантириш учун ҳар қайси миллатнинг энг илғор вакиллари, керак бўлса мутафаккирлари, халқ ва Ватан равнақи учун ҳаётини бағишлайдиган фидоий зиёлилар меҳнат қилиши лозим»².

Дарҳақиқат, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, зиёлилар олдида қўйилган вазифалар ўта улкан бўлиши билан бирга жуда масъулиятли ҳамдир. Чунки «амалдаги давлат ва жамиятимиз қурилишида, иктисодиётимиз ва маънавиятимизни шакллантиришда мутлақо янги-янги қадамлар қўйилмоқда, замон талабларига ҳамоҳанг ўзгаришлар рўй бермоқда, аммо мактаб ва ўқув юртларида болаларимизга, эртага бизнинг ўрнимизни босиши лозим бўлган ўз фарзандларимизга даққиюнусдан қолган дарслик ва китоблар асосида билим ва тарбия бермоқдамиз. Бундай ачинарли ҳолатларга барҳам бериш вақти келди»³.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда миллий ва диний кадрларимиз, жумладан одоб-ахлоқ манбаи бўлган ҳадисларга муносабат ўзгарди. Имом Бухорийдек буюк бобокалонларимиз бутун умрини сарфлаган ҳадисларни ўрганиш, улардаги ҳикматли ўғитлардан ёшларимизни юксак инсоний фазилатлар руҳида тарбиялашда фойдаланиш имконияти туғилди. Натижада мустақил юртимиз маънавий тараққиётига хизмат қилувчи ҳадисшунослик фани ривожланди.

Ўрта Осиёга VII аср охири-VIII аср бошларида кириб келган ислом дини узок тарихий жараёнлар мобайнида маҳаллий халқларнинг ўз диний эътиқодига

¹ Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман (Президент Ислом Каримовнинг «FIDOKOR» газетасининг мухбири саволларига жавоблари). – Т., 2000. – Б. 11.

² Каримов И.А. Ўша асар, – Б. 12.

³ Каримов И.А. Ўша асар, – Б. 11.

айланди. Зеро, «Биз ўз миллатимизни мана шу муқаддас диндан айри ҳолда асло тасаввур қила олмаймиз»⁴, дея айтилган сўз ҳам бежиз эмас.

Ҳадисшунослик фанининг мақсади ҳадис ва у билан боғлиқ билимларни ҳолислик, тарихийлик, илмийлик асосида ёритиб беришдан иборат. Бунинг учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш талаб этилади:

- ислом тарихида ҳадисларнинг ривоят қилиниши ва уларни танқидий ўрганиш босқичларини аниқлаш;
- мусулмон халқлар орасида ҳадисларнинг тутган ўрнини аниқлаш;
- асосий муҳаддислар ҳаёти ва фаолиятини билиш;
- ҳадис илмига оид соҳалар ва йирик асарларни билиш;
- ҳадисларни тўғри талқин этиш ва жамият маънавий тараққиёти учун улардан тўғри фойдаланиш йўллари кўрсатиб бериш;
- турли гуруҳларнинг ҳадислардан ғаразли мақсадларда фойдаланиш учун уларни нотўғри талқин этиш ҳолатларининг олдини олиш.

Ҳадислар Марказий Осиё халқлари ижтимоий-маънавий, ахлоқий-маданий ҳаётида ҳам муҳим ўрин тутиб келади. Миллий ва диний қадриятларнинг тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний қадриятлар ила уйғунлиги, бу қадриятларнинг ҳозирги мустақил Ўзбекистон шароитидаги аҳамиятини янада аниқроқ ёритиб бериб, талабаларда ҳадис ва ҳадисшуносликка нисбатан тўғри ёндашувни шакллантириш ва жамият учун юксак маънавиятли кадрларни тарбиялаш ҳам ушбу фаннинг асосий вазифаларидандир.

Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятига кириб бораётган бир шароитда турли конфессия вакиллари билан мулоқот қилишнинг юксак маданиятига эришиш катта аҳамият касб этади. Ҳадисшунослик фанини билиш талабаларда ҳадис, унинг турлари ҳақида ҳолис илмий хулосалар чиқара оладиган, диний ва дунёвийлик муносабатларини асосли таҳлил қила оладиган тўғри дунёқарашни шакллантиради.

Ушбу фан соҳасида дарслик ва ўқув қўлланмаларни яратиш учун чуқур илмий тадқиқотлар олиб бориш айни давр талабидир. Бунинг учун юртимизда асрлар давомида буюк муҳаддис аждодларимиз томонидан амалга оширилган ишларни ўрганиш талаб этилади. Шунингдек, дунё миқёсида, жумладан шарқ ва ғарб олимлари бажарган тадқиқотлардан унумли фойдаланиш лозим.

Ҳадисшунослик фанини ўқитишда қуйидагиларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

- ҳадисшуносликдан маъруза, амалий (семинар) машғулотларга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш жараёнида фақат ўқув қўлланма, рисоаларда муайян мавзуга оид келтирилган ғоя, фикр-мулоҳазалар билан чегараланмасдан, балки ҳадис илмига оид асарлар матнлари, бирламчи манбалардан фойдаланиш;
- талабаларда ҳадис ҳақида ҳолис, тўғри дунёқарашни шакллантириш, олган билимлари асосида конкрет воқеа ва ҳодисаларга нисбатан онгли равишда ўз шахсий фикрларига эга бўлишларини таъминлаш;

⁴ Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 4.

– ҳадисларни қўпол, атеистик руҳда танқид қилиш ёхуд турли ҳадис ғояларини кўр-кўрона тарғиб этиш, бошқаларга нисбатан душманлик ҳиссини уйғотиш қонунга зид эканлигини назарда тутиш;

– таълим бериш жараёнида фанга чуқур илмийлик, тарихийлик, холислик билан ёндашиш;

– талабаларнинг диний онг даражасини ҳисобга олиш, уларнинг диний ҳис-туйғуларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш;

– Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ўзбек халқининг маънавий мероси, дини, шу жумладан ислом дини қадриятлари, миллий ғоя, миллий мафкура ҳақида билдирган фикр ва мулоҳазалари, таъриф ва тавсифларини ҳадисшунослик фанини ўрганишда дастуруламал, назарий асос қилиб олиш.

Курс ўқитишнинг биринчи соатларидан бошлаб маъруза, амалий (семинар) машғулотларининг мавзулари ва шунга оид тавсия этилган адабиётлар рўйхати билан таништирилади. Тарқатма материаллар ва бошқа ўқув хужжатлари талабаларга қўпайтириб берилиши ҳам мумкин. Шу билан бирга курс бўйича мустақил тайёргарлик кўриш, мустақил билим олиш юзасидан талабаларга услубий йўлланмалар берилади.

Ҳозирги фан ва техника тараққиёти шароитида ҳадисшунослик фанини фақат сўз ёрдамида ўқитиш яхши самара бермайди. Шунинг учун дастурнинг мазмунидан келиб чиқиб техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан, аудио, видео, компьютер воситалари ёрдамида ҳадисларнинг айтилиши, тарихи, ҳадисшунослик соҳалари, муҳаддисларнинг йўналишлари, мазҳаблари ҳақида ҳикоя қилувчи ўқув фильмлари, слайдларни намоиш этиш учун компакт дисклар, харита, схема, фотография ва бошқалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

ҲАДИС ВА УНИНГ ОДОБЛАРИ

РЕЖА:

1. Ҳадис одоблари.
2. Ҳадисларни тушуниш учун керак бўладиган омиллар

Таянч иборалар:

1. Ҳадис одоблари	3. Мажоз
2. Ҳадис илми шартлари	4. Киноя

«Ҳадис» сўзи луғатда «сўз, хабар, ҳикоя; янги» маъноларини беради. Ҳадис илми истилоҳида эса «ҳадис» деганда Муҳаммад пайғамбарнинг айтган сўзлари, қилган ишлари, тақрирлари (кўриб қайтармаган ишлари) ёки у кишига берилган сифатларни ўзида мужассам қилган хабар ва ривоятлар тушунилади.

«Ҳадис» ва «сунна» («суннат») сўзлари кўпинча ёнма-ён, баъзан эса бир-бирининг ўрнини алмаштириб келади. «Сунна» сўзининг луғавий маъноси – «одат», «тариқа», «йўл» бўлиб, истилоҳда Пайғамбар одатлари, тутган йўли, тақрир (кўриб қайтармаган) ва буюрган ишларига нисбатан ишлатилади. Бошқача қилиб айтганда, бу истилоҳ Пайғамбар турмуш тарзини англатади.

1. Ҳадис одоблари. Муҳаддислар илк даврдан бошлаб ҳадисларга алоҳида эътибор билан қараганлар. Ҳадис айтишнинг алоҳида ахлоқий нормаларини ишлаб чиққанлар. Унга кўра, ҳадис илми билан шуғулланадиган киши ўз одоб-ахлоқини юксак даражага олиб чиқиши лозим. Ҳадис илмига оид асарларда муҳаддис ва толибнинг одоби қандай бўлиши кераклиги ҳақида алоҳида боблар ажратилган. Чунончи ҳадис илми билан шуғулланмоқчи бўлган кишининг одоби ҳақида Хатиб Бағдодий ўзининг «ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-сомеъ» («Ровийнинг ахлоқи ва эшитувчининг одоби») асарида жуда батафсил маълумот бериб ўтган. Бу асар ўз йўналишида ёзилган ягона манба ҳисобланади. Бу асарни Доктор Маҳмуд Таҳҳон тадқиқ этиб, алоҳида нашр эттирган (2 жилдли. Ар-Риёд, 1983.).

Ҳадис илми билан шуғулланувчи кишидан ҳадис ривоят қилишда ўта ростгўй бўлиши талаб этилади. Муҳаддис ва шогирдга қўйилган асосий талабларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Пок ниятли ва холис бўлиш, мансаб ва шуҳратпарастлик каби мақсадлардан қалбни соф тутиш.
2. Ҳадисларни савоб учун ўрганиш ва ўргатиш.
3. Илми ва ёши ўзидан катталар ҳузурида уларнинг изнисиз сўзламаслик.
4. Ўз устозини ҳурмат қилиш.
5. Ҳадис сўралган киши жавобини билмаса, биладиган кишига йўллаш.
6. Ёмон ниятли кишига ҳам яхшилик талаб ҳадис айтиш.
7. Ҳадис илмини мукаммал эгаллашга интилиш.
8. Аввало ўз юртидаги аҳли илмлардан таҳсил олиш.
9. Ҳар бир сўзни қунт билан ўрганиш.
10. Тингловчининг ақл тарозуси кўтармайдиган сўзни гапирмаслик.
11. Ҳадис илмига оид китобларни доимий мутолаа қилиш.

12. Илм даражаларидан босқичма-босқич кўтарилиш.
13. Ҳадис ўрганиш ва ўргатиш учун покланиб, хушбўй нарсаларни сепиш.
14. Ростгўй бўлиш ва ёлғондан узоқ юриш.
15. Машҳур ҳадисларни сўзлаш.
16. Ишончли кишилардан ривоят қилиш.
17. Кичик гуноҳлардан ҳам узоқ юриш.
18. Хатодан, нотўғри гапиришдан, нотўғри маъно беришдан ва ўзгартириб сўзлашдан эҳтиёт бўлиш.
19. Турли ноўрин ҳазиллардан тийилиш.
20. Тавозели бўлиш.
21. Инсонларга манфаатли нарсаларни гапириш.
22. Аниқ билмаган нарсани гапирмаслик.
23. Ҳадисларни аралаштириб юбормаслик.
24. Устоздан таҳсил олиш ва ҳоказо.

Ибн Салоҳ «Ҳадис илмлари» асарида ҳадис айтишда қандай масъулият талаб қилиниши ҳақида Молик ибн Анаснинг ҳадис айтишдан олдин амалга оширадиган хатти-ҳаракатларини мисол қилиб келтиради:

«Молик ибн Анас (р.а.) агар ҳадис айтмоқчи бўлса таҳорат қиларди, сўнг соқолини текисларди-да, тўшагининг ўртасига ўтириб, виқор ва салобат билан ҳадис айтар эди». Имом Молик ҳадисни йўлда, туриб, ёки бўлмаса шошиб турганда айтишни макруҳ деб билар ва «Расулуллоҳ (с.а.в.)дан гапираётган нарсамни яхшилаб идрок этишни хоҳлайман», дерди⁵.

2. Ҳадисларни тушуниш учун керак бўладиган омиллар. Ҳадисларни яхши тушуниш учун зарур омиллар ҳадисга оид манбаларда:

ضوابط لحسن فهم السنة النبوية

яъни, «Пайғамбар суннатларини яхши тушуниш шартлари» деб аталади. Ҳадислар ҳам Қуръони карим каби ўзига хос тил, услубга эга. Шунинг учун ҳадислар маъно-мазмунини тушунишда маълум кўникмаларга эга бўлиш керак, акс ҳолда уларни нотўғри тушуниш мумкин. Замонавий ҳадисга оид адабиётларда ҳадисларни тушунишда керак бўладиган қуйидаги бир нечта омиллар санаб ўтилади:

1. Араб тилини яхши билиш.
2. Ҳадисларни Қуръонга мувофиқ ўрганиш.
3. Бир мазмундаги ҳадисларни қиёсий ўрганиш.
4. Ҳадисларнинг сабаб ва мақсадларини чуқур тушуниб етиш.
5. Ҳадиснинг аниқ мақсадини англаш воситаларини ажрата билиш.
6. Ҳадислардаги мажоз ва ҳақиқатни ажрата билиш.
7. Ғойиб ва ҳозирни ажрата билиш.

⁵ Ибн Салоҳ. Улум ал-ҳадис. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя, 1984. – Б. 105.

8. Кўринишидан бир-бирига зид бўлган ҳадисларнинг моҳиятини тушуна олиш.

1. Араб тилини яхши билиш ҳадис илми билан шуғулланаётган киши учун зарурий бўлган илмлардан бири. Бу ҳадисларни тўғри тушунишга ёрдам беради. Муҳаддис араб тили грамматикасини тўлиқ билган ҳолда, унга тегишли бўлган балоғат ва фасоҳат илмларини ҳам ўзлаштирган бўлиши лозим. Пайғамбар (с.а.в.) қурайш қабиласидан эканини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Бу лаҳжанинг бошқа араб қабиалариникидан фарқли жиҳатлари бор эди. У марказий шаҳарлардан бири Маккага хос бўлгани учун анча мукамал ва фасиҳ (адабий) ҳисобланган. Шу нуқтаи назардан Пайғамбар (с.а.в.)га бу нарса ўз таъсирини ўтказмай қолмаган. Шунингдек, балоғат ва фасоҳатли Қуръон ҳам у кишига илҳомланиш манбаи бўлган. Натижада Пайғамбар сўзлари Қуръондан кейин иккинчи асосий манба бўлиб ҳисобланди. Шундан келиб чиққан ҳолда, кам сўзлардан ташкил топган ва кўп маънога эга ҳадисларни, улардан олинадиган шаръий ҳукм, панд-насихат ва ибратлардан иборат ҳадисларни тўлиқ тушуниш ва ўзлаштириш учун араб тили, унинг балоғат ва фасоҳатини мукамал ўрганиш лозим бўлади. Муҳаддисдан мазкур билимларни муайян даражада эгаллаш талаб этилган.

2. Ҳадисларни Қуръонга мувофиқ ўрганиш араб тилида:

فهم السنة في ضوء القرآن الكريم

яъни, «Суннатни Қуръони карим зиёсида тушуниш», деб аталади. Бу ҳадисларни тўғри тушуниш учун керак бўлган омиллардан бири. Қуръон исломнинг асосий муқаддас манбаси ва унда бу диннинг асосий таълимот ва қоидалари берилган. Пайғамбар ҳадислари ҳам Қуръони карим таълимотига зид бўлиши мантиқан тўғри келмайди. Ҳадислар Қуръони каримнинг шарҳи, тафсилоти бўлгани учун ҳам уларни Қуръон таълимоти билан қиёслаб ўрганиш лозим бўлади.

Бироқ кейинчалик ҳадислар орасида Қуръони карим таълимотига мос келмайдиганлари кўпайиб кетди. Бу эса уларнинг турли кишилар томонидан тўқилган ва сохта эканини кўрсатади. Агар ҳадис Қуръони карим таълимотига зоҳиран мос келмаса, унда ҳадиснинг шарҳини ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

3. Бир мазмундаги ҳадисларни қиёсий ўрганиш араб тилида:

جمع الاحاديث الواردة في الموضوع الواحد

яъни, «Бир мавзуда келган ҳадисларни жамлаш» деб аталади. Бу ҳадис маъносини тўғри тушуниш учун лозим бўлган омиллардан бири. Ҳадиснинг маъноси яхши тушунилмаса, шу мавзудаги бошқа ҳадислар ўрганилиб, ўзаро қиёсланади. Натижада ҳадисларни тушуниш имконига эга бўлинади. Масалан, Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади:

Абу Амома Боҳилий (р.а.) омовча қараб туриб дедилар: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Мана шу қайси бир қавмнинг уйига кирса, албатта, Аллоҳ таоло ўша уйга хорликни киритади» деганларини эшитдим».

Зоҳиран бу ҳадисда деҳқончилик ишларидан қайтариш, унга тарғиб қилмаслик маъноси бордек кўринади. Натижада мусулмон киши деҳқончилик қуролларини уйига киритмаслиги, зироат ишлари билан шуғулланмаслиги лозим деган фикр келиб чиқади. Гўёки ислом деҳқончиликка қарши деган хулоса чиқишига сабаб бўлади. Аммо ислом таълимотига кўра, хусусан ҳадисларда деҳқончиликка, боғдорчиликка, умри охирига етган киши ҳам бир дона бўлса-да дарахт экиб кетишига тарғиб этилади. Буни кейинги келадиган ҳадисларда кўриш мумкин.

Масалан, Имом Бухорий, Имом Муслим ва бошқа муҳаддислар ривоят қилган ҳадисда Пайғамбар (с.а.в.): «Қайси бир мусулмон бир дарахт ёки экин экса-ю, ундан қуш, инсон ёки ҳайвон еса, албатта шу егани учун ўша кишига садақа бўлади», деганлар. Шунингдек, Имом Муслим Жобир розияллоҳу анҳудан қуйидаги ҳадисни ривоят қиладилар: «Мусулмон бир дарахт экса-ю, ундан инсонми, ҳайвонми, қушми еб турса, албатта унинг учун қиёмат кунигача садақа бўлиб туради», дедилар. Имом Бухорий ва Имом Аҳмадлар Анас (р.а.)дан ривоят қилган ҳадисда Пайғамбар (с.а.в.): «Агар қиёмат қоим бўлаётганда сизлардан бирортангизнинг қўлида бир дона хурмо кўчати бўлса, қиёмат қоим бўлгунча уни экишга қодир бўлса, экиб қўйсин» деганлар. Имом Табарий қилган ривоятда Аммора ибн Хузайма ибн Собит қуйидагиларни айтадилар: «Умар ибн Хаттобнинг отамга: «Ерингни экишга нима тўсқинлик қилади?» деяётганини эшитдим. Отам: «Мен ўлай деб турган қари чолман» деди. У: «Сенга қасам билан айтаманки, албатта экасан» деди. Умар ибн Хаттоб отам билан бирга ўз қўли билан экин экаётганини кўрдим». Имом Аҳмад ривоятида Абу Дардо (р.а.): «У киши (Абу Дардо) Дамашқда кўчат экиб турсалар, олдиларидан ўтиб кетаётган бир одам: «Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг саҳобаси бўлиб туриб шу ишни қиласанми?» деди. У эса: «Сен шошма, мен Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг: «Ким бир дарахт экса-ю, ундан одамми ёки Аллоҳнинг махлуқларидан бирортасими еса, албатта шу туфайли ўша одамга садақа бўлади» деганларини эшитганман» деди.

Ислом тарихига назар ташласак, Пайғамбар (с.а.в.) бирор кишини деҳқончиликдан, омов ишлатишдан қайтарганлари маълум эмас. Мадина аҳли боғдорчилик ва деҳқончилик билан бемалол шуғулланган. Ҳадис ва фикр ҳақида китобларда ҳам деҳқончилик, зироатчилик ҳақида алоҳида боблар ажратилган ҳамда юқоридаги ҳадисларга қўшимча яна қўплаб ҳадисларни келтириш мумкин.

Демак, «омов кирган уйга хорлик киради» маъносидаги ҳадисни қандай тушуниш керак? Муҳаддис уламолар бу саволга қониқарли жавоблар берганлар.

Имом Бухорий бу ҳадисни «Зироат асбоблари билан овора бўлиб қолиш ёки унга ҳаддан ташқари берилиш оқибатларидан огоҳлантириш» бобида келтирган экан. Бобнинг номидан ҳам кўриниб турибдики, бу ҳадис орқали омовга ёпишиб олиб, бошқа нарсалар, хусусан Ватан ҳимоясига оид ишлардан бепарво бўлиш оқибатида душмандан енгилиб, хор бўлишдан огоҳлантирилган.

Ёки илм олиш каби бошқа зарурий ишлар турганида дехқончиликни баҳона қилиш ноўрин экани назарда тутилган.

Шунингдек, Имом Аҳмад ва Имом Абу Довудлар ривоят қилган ҳадисда: «... Зироатдан рози бўлиб, ... юриверсангиз, Аллоҳ бошингизга хорликни келтиради...», дейилади. Яни ҳаёт учун керак бўладиган ишларни тарк қилиш ножоиз экани назарда тутилган.

4. Ҳадисларнинг сабаб ва мақсадларини чуқур тушуниб етиш араб тилида:

فهم الأحاديث في ضوء اسبابها ومقاصدها

яъни, «ҳадисларни сабаб ва мақсадлари зиёсида тушуниш» деб аталади. Бу ҳадисларнинг маъносини тўғри англаш учун зарур бўлган омиллардан бири. Баъзи ҳадиси шарифларнинг айтилиш сабаби ва ўзига хос кўзланган мақсадлари бор. Баъзи ҳадисларда маълум бир шахсга, замонга, маконга, шарт-шароитга оид бўлган муаммолар айтиб ўтилган бўлади. Шу каби сабабларга кўра ҳадисларни тўғри тушуниш учун етарли илм, кунт, сабот, шаръий ҳукмларни тушуна олиш, ислом дини таълимотларини яхши ўзлаштирган бўлиш зарур. Бу эса ҳадиси шарифларда келган кўрсатмаларнинг умумий, хусусий, вақтинча, доимий, жузъий ва куллий (мутлақ) эканини яхши англаб олиш ва идрок қилишга ёрдам беради.

Саҳобаи киромлар ҳадисларнинг сабаблари ва мақсадларига қараб амал қилишда ҳаммага ўрнатилган бўлишган. Чунки улар Расулуллоҳ билан бирга яшаганлар, улар орасида ҳадиси шарифларни нима учун, қандоқ, қай тарзда, нима мақсадда айтилганини билладиганлар кўп бўлганлар.

Шунингдек, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вақтларида фитр садақаси ҳайит куни бомдод намозидан кейин, ҳайит намозидан олдин чиқарилар, кўпроқ хурмо ва буғдойдан иборат бўлар эди. Чунки ўша пайтда Мадинадаги асосий овқат шулардан иборат эди. Мусулмонларнинг барчаси бир жойда яшар, бир-бирларини яхши танир эдилар. Бомдоддан кейин фақир-фуқароларни топиб, уларга фитр садақасини беришга улгуриш мумкин эди.

Саҳобаларнинг даврида ислом дини тарқалиб, мусулмонлар сони кўпайди. Шаҳар-кишлоқлар катталашди. Бомдод намози билан ҳайит намози орасида фитр садақасини тарқатиш мумкин бўлмай қолди. Шунда саҳобалар бу ҳолатни тўғри тушуниб, фитр садақасини ҳайитдан бир ёки икки кун олдин берадиган бўлишди.

Кейинроқ, мусулмон ўлкалари янада кенгайганидан сўнг мазҳаббоши уламолар барча омилларни ҳисобга олиб, баъзилари фитр садақасини рамазон ойининг ярмидан, баъзилари эса аввалидан берса бўлади, деган фатво чиқардилар. Шунингдек, ҳар юртдаги кўп саналган таомдан ёки ўша таомнинг қийматини бериш ҳам мумкинлиги ҳақида фатволар чиқарилди. Демак, ҳадисларда Пайғамбар (с.а.в.) фитр садақасини бомдод билан ҳайит намози орасида, буғдой ва хурмодан беришни тайин қилганлари ҳақидаги ривоятга асосланиб ҳозирги вақтда ҳайитдан аввал ёки буғдой ва хурмодан бошқа нарсадан фитр садақаси бераётган кишиларни айблаш дуруст эмас.

Баъзан «одамлар ҳозирги кунда иссиқ сувда таҳорат қилмоқдалар, ҳолбуки Пайғамбаримиз совуқ сувда таҳорат олганлар», деб қишда ҳам совуқ сувда таҳорат қилиб, касал орттириб олиш ҳолатларини кузатиш мумкин. Аммо бу ҳам ҳадиснинг сиртини ушлаб, жавҳарини, аслини тушунмасликнинг бир кўринишидир.

5. Ҳадиснинг аниқ мақсадини англаш воситаларини ажрата билиш араб тилида:

فهم التمييز بين الوسيلة المتغيرة والهدف الثابت للحديث

яъни, «ҳадиснинг ўзгарувчи воситаси ва ўзгармас мақсади орасидаги фарқни тушуниш» деб аталади. Ҳадисларни тўғри тушуниш учун зарур бўлган омиллардан бири. Ҳадисларни фаҳмлаб етиш, уларга амал қилишда хатога сабаб бўладиган жиҳатлардан бири ҳадисдан кўзланган мақсад қолиб, кўпроқ мақсадга эришиш йўлидаги воситага эътибор беришдан келиб чиқади. Масалан, «Мисвок оғизни тоза қилувчи, Раббини рози қилувчидир». Бундан асосан нима воситасида бўлса ҳам оғизни тозалаб юриш мақсади кўзда тутилган.

Имом Бухорий, Имом Насоий, Имом Шофийлар Оиша онамиздан ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ: «Мисвок оғизни тозаловчи ва Роббни рози қилувчидир», – деганлар. Очик-ойдин кўриниб турибдики, ҳадисдан асосий мақсад оғизни тоза тутишга қизиқтиришдир. Мисвок, деганда бута шохидан, кўпроқ «Арок» деб аталувчи дарахтдан олинган ёғоч тушунилади. Агар ҳадиснинг лафзига асосланадиган бўлсак, дунёдаги барча мусулмонларга Арок дарахти ёғочидан мисвок етказиб бериб туриш керак бўлади. Баъзи кишилар шундай тушунишади. Имом Абу Ҳанифа мазҳабларида оғизни тозалаши мумкин бўлган ҳамма нарса билан, латта ёки панжа билан мисвок қилса бўлаверади, дейилган. Демак, замон ўзгариши билан пайдо бўлган янги тиш тозалаш воситаларини ишлатиш ҳам айни муддаодир.

Тиб борасида ривоят қилинган ҳадиси шарифларнинг кўпида ва шунга ўхшаш нарсаларда ўша давр ва шароитларидан келиб чиқиб айтилган сўзлар кўплаб учрайди.

6. Ҳадислардаги мажоз ва ҳақиқатни ажрата билиш араб тилида:

علم التفريق بين الحقيقة والمجاز في فهم الحديث

яъни, «Ҳадисни тушунишда ҳақиқат ва мажоз орасидаги фарқни билиш» деб аталади. Бу ҳадисларни тўғри тушуниш учун зарур бўлган омиллардан бири. Ҳар бир тилнинг ўз хусусиятларидан келиб чиқиб ўзига хос ва мос киноя, қочирим, ўхшатиш каби нозик услублар ишлатилади. Бундай услубларни оддий инсон бўлган пайғамбарлар ҳам ишлатганлар. Шу сабабли ҳам мажоз билан ҳақиқатни ажрата билиш лозим. Масалан, ҳадисларда «сочим тикка бўлди» ибораси келган. Бу ўринда мажоз ишлатилган бўлиб, ҳақиқатда ҳам шундай воқеа содир бўлганлиги тушунилмайди, балки ибора далолат қиладиган мазмун англашилади. Бу ўринда «ўта ғазабландим» каби маъно тушунилади.

Имом Муслим ривоят қилган ҳадисда Пайғамбар (с.а.в.) ўз аёлларига: «Менинг ортимдан энг тез етадиганингиз – қўли узунингиз», деганлар. Яъни, бу – қўли узунингиз мендан кейин биринчи вафот этиб, у дунёда менга энг тез қўшиладиганингиз, деганлари. Ушбу ҳадисдаги мажозни ҳатто Расулуллоҳ

аёлларининг ўзлари ҳам тўғри тушунмаганлар. Улар, бу шарафга қай биримиз ноил бўлар эканмиз, деб қўлларининг узунлигини ўлчаб кўрганлар. Сирни эса воқелик кашф этган. Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин биринчи бўлиб Зайнаб бинт Жаҳш вафот этганлар. У зот розияллоҳу анҳо ҳунарманд аёл бўлиб, қўл меҳнати билан топганларидан тез-тез садақа қилар эдилар. Ҳадисдаги қўлнинг узунлигидан мурод – садақани кўп қилиш экани вақт ўтиши билан маълум бўлган.

Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ва Имом Насойилар Жаҳима розияллоҳу анҳудан қилган ривоятда ёрдамга муҳтож онасини қўйиб урушга чиқишга рухсат сўраб келган йигитга Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам «Сен У(она)ни лозим тут, жаннат унинг қадами остидадир», деганлар. Албатта, жаннат ўша йигитнинг онаси қадами остида эмас. Балки, гап онасининг қадамини ўпиб бўлса ҳам хизматини қилиб, розилигини олган киши жаннатга сазовор бўлиши ҳақида кетмоқда.

Ҳадисдаги мажозни тушунмаслик оқибатини англатиш учун қуйидаги ҳодиса мисол қилиб келтирилади:

«Араб оламида кўзга кўринган бир қонуншунос «Саҳиҳи Бухорий» китобини сотиб олибди. Сўнг варақлаб «Нилу Фурот, Сайхун ва Жайхун ҳаммаси жаннат дарёларидир», деган ҳадисни ўқибди. Ҳайрон бўлибди. Мазкур дарёларнинг оқиб чиқадиган жойи маълум. Ҳаммаси ҳам жаннат эмас, оддий ердан оқиб чиқади. Бухорийнинг китобида ҳам бўлмаган нарсалар ёзилган экан, деб ундан юз ўгирибди.

Агар ўша қонуншунос бир оз камтарлик билан чуқурроқ фикрлаганида эди, Бухорийнинг шарҳларидан бирортасини ўқиб кўрар ёки бирор ҳақиқий олим кишидан сўрар эди. Ана шунда унга ҳадисдаги ҳақиқат ойдек равшан бўлар эди. Ваҳоланки, араб тилидаги мажоз ва ҳақиқат илмлари бўйича билимдон олим Имом Ибн Ҳазм мазкур ҳадис тўғрисида қуйидагиларни ёзади: «Саҳиҳ ҳадисларда келишича, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Нилу Фурот ва Сайхуну Жайхун ҳаммаси жаннат дарёларидандир», ёки «Менинг уйим билан минбарим орасида жаннат боғларидан бир боғ (равза) бор», деганларида баъзи жоҳиллар гумон қилганидек, равза жаннатдан кесиб олинганини ёки мазкур дарёлар жаннатдан оқиб чиққанини билдирмайди. Расулуллоҳнинг равзаи шарифлари жаннатдан бўлиши, ўша ернинг фазлига далолат қилади. Мазкур дарёлар эса баракали бўлгани учун жаннат дарёлари, деб номланганлар.

7. Ғойиб ва ҳозирни ажрата билиш араб тилида:

التفريق بين الغيب والشهادة

яъни, «ғайб ва шохид орасини ажрата олиш», деб аталади. Бу ҳам ҳадисларни яхши тушуниш учун зарурий омиллардан бири. Қуръонда хабари келган ғайб олами, яъни жаннат, дўзах кабилар билан бу дунёдаги кўриниб турган нарсаларни ажрата билиш. Яъни жаннат тавсифланганда бу дунёдаги каби боғларга мутлақ ўхшатиб тасаввур қилиниши ҳам тўғри бўлмайди. Кўплаб оят ва ҳадисларда у жаннатларнинг ердаги боғлардан ўзига хос фарқ ва афзалликлари борлиги ҳақида айтилган.

Кўпгина ҳадиси шарифларга ғайб олами ҳақида сўз юритилган. Булар биз яшаётган оламда кўзимизга кўринмайдиган, масалан, фаришталар, жинлар, шайтонлар, иблиснинг лашкарлари, Арш, Курси, Лавҳул Маҳфуз, жаннат, дўзах каби нарсалардир. Ғайб ҳақидаги ҳадислар асосан охират ҳаётига оид масалалардир. Бу каби масалалар имон шартларига киритилган бўлиб, мўмин киши уларни шарҳ ва далилларсиз қабул қилаверади. Бу каби ҳадисларни «ақл бовар қилмайди, шунинг учун қабул қилинмайди», дейилмайди.

Шунинг учун саҳиҳ ҳадисда келган бу каби маънодаги сўзларни ўзбошимчалик билан шарҳлагандан кўра, бу маънони мен тушуна олмаяпман, дейиш афзал. Ислом тарихида Қуръон ва ҳадисдаги баъзи ғайбий нарсаларни ўз ақллари билан ўлчаб хулоса ва ҳукм чиқаришга ҳаракат қилган гуруҳлар орасида низолар пайдо бўлган.

8. Кўринишидан бир-бирига зид бўлган ҳадисларнинг моҳиятини тушуна олиш араб тилида:

الجمع او الترجيح بين مختلف الحديث

яъни, «Ихтилофли ҳадисларни ўзаро жамлаш ва кучлиларини ажрата билиш», деб аталади. Ҳадисларни тўғри тушуниш учун керак бўлган омиллардан бири. Ишончлилик даражаси тенг бўлиб, ҳукм олиш мумкин бўлган баъзи ҳадислар бир-бирига зохирда қарама-қарши бўлиб кўринади. Ҳадисларни шарҳлаётган киши шу икки ҳадисни бир нуктада бирлаштириб хулоса чиқариши лозим бўлади.

Ҳадис илмига оид мазкур жиҳатларни билиш юзлаб ҳадисларни осон ва тўғри тушунишга ёрдам беради.

Такрорлаш учун саволлар

1. Муҳаддислар ҳадис ўрганишда нималарга эътибор берганлар?
2. Ҳадис илмининг қандай одоблари мавжуд?
3. Ҳадисларни шарҳлашда тарихни билишнинг қандай аҳамияти бор?
4. Ҳадис ва оятлар орасида қандай боғлиқлик бор?
5. Бузғунчи оқимлар ҳадисларни талқин этишда қандай йўлдан борадилар?

Мустақил иш мавзулари

1. Хатиб Бағдодийнинг «Ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-сомеъ» асарида ҳадис айтувчи ва эшитувчилар одоби талқини.
2. Умар ибн Хаттоб даврида ҳадисларнинг кам айтилиш сабаблари.

Адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳиҳ ал-Бухорий: 2 жилдли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
2. Муродов Д. Ҳадисшунослик атама ва иборалари (қисқача изоҳли луғат). – Т.: Фан, 2009. – 96 б.
3. Хатиб Бағдодий. Ал-Жоми ли-ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-соми. 2 жилдли. – Ар-Риёд: Мактабат ал-маориф, 1983.

4. Ибн Салоҳ. Улум ал-ҳадис. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1986.

ҲАДИСШУНОСЛИККА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР

РЕЖА:

1. Мустақил Ўзбекистонда ҳадисшунослик.
2. Шарқда ҳадисшунослик.
3. Ғарб шарқшунослари томонидан ҳадисларнинг ўрганилиши.

Таянч иборалар:

1. Мовароуннахр.	5. Осор
2. Шош.	6. Муҳаммадий тадқиқотлар
3. Муслмон анъанаси	7. Конкорданс
4. Сийрат	8. Мухтасар

1. Мустақил Ўзбекистонда ҳадисшунослик. Юртимиз мустақилликка эришгандан буён республикамызда маданий меросни, ўтмишдаги алломалар ижодини ўрганиш орқали миллий қадриятларни тиклашга катта эътибор берилмоқда. Илгари ўрганилмаган олимлар ҳаёти ва ижоди, асарлари тадқиқ этила бошлади. Бошқа соҳалар намояндалари қатори муҳаддислар фаолияти ва уларнинг асарлари тадқиқ этилиб келинмоқда.

Юртимиз олимлари томонидан ҳадисшунослик соҳасида амалга оширилаётган ишлар бекиёсдир. Ўтмишда бизнинг юртимиздан минглаб муҳаддислар етишиб чиққанларки, уларнинг меросини ўрганиш бўйича ҳозирда қилинаётган тадқиқотлар диққатга сазовор. Ўзбекистонда муҳаддислар меросини ўрганиш марҳум олим Зиёвуддин ибн Эшон Бобоҳон томонидан ривожлантирилди. Мустақиллик даврида эса, Шамсуддин Бобоҳонов, шайх Абдулазиз Мансур каби олимлар томонидан амалга оширилган ишлар эътиборга молик. Хусусан, профессор Убайдулла Уватовнинг «Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, Ат-Термизий)» мавзусидаги докторлик диссертацияси ва бу изланишлар натижасида чоп эттирган кўплаб китоб, рисола ва мақолалари ҳадис илми ва муҳаддисларнинг шарафли хизматларини ёритишга бағишланган.

Абдуғани Абдуллоҳ, Хожа Музаффар Набихон ўғли, Мирзо Кенжабек каби таржимонлар томонидан Имом Бухорий ва Термизийларнинг шоҳ асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Олимлар томонидан нашр эттирилган Имом Бухорийнинг «ал-Жоме ас-саҳиҳ» (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. ал-Жоме ас-саҳиҳ (ишонарли тўплам): 4 жилдли. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999), «Ал-Адаб ал-муфрад» (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. – Т.: Ўзбекистон, 1990. – 197 б.) китоблари халқимизга ҳадис илми бўйича зарурий маълумотларни берди.

Охирги амалга оширилган ишлар қаторида А.Мансуров томонидан Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ ал-Бухорий» (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳиҳ ал-Бухорий: 2 жилдли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008) номли ўзбек тилидаги нашрини таъкидлаш лозим.

Кейинчалик бу соҳада изланиш олиб борган ёш тадқиқотчилардан Б.Эшонжоновнинг «IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг «ал-Жоми‘ ас-саҳиҳ» асаридаги фикҳий масалалар», Д.Раҳимжоновнинг «Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи ма‘рифат ‘уламо’ Самарқанд» асари – Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба», Д.Муратовнинг «Абдуллоҳ ас-Субазмунийнинг «Кашф ал-осор» асари – ҳадис илмига оид манба», М.Алимованинг «Имом ад-Доримийнинг ҳадис илми ривожига қўшган ҳиссаси» мавзуидаги номзодлик диссертациялари бевосита ҳадис илми тарихи, юртимиз алломаларининг бу фан соҳасига қўшган ҳиссаларини ёритишга бағишланган.

Шу билан бир қаторда Абдулҳаким Шаръий Жўзжонийнинг «Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари», А.Мўминовнинг «Ҳанафий уламоларнинг марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар)» мавзуидаги докторлик, Н.Муҳамедовнинг «Шош воҳаси олимларининг ислом илмларида тутган ўрни (X-XII асрлар)», И.Усмоновнинг «ал-Ҳаким ат-Тирмизийнинг «Наводир ал-усул» асари – ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба», А.Ғ.Абдуллаевнинг «Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни», С.Оқиловнинг «Абу-л-Муъин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси («Табсирату-л-адилла» асари асосида)», Ш.Зиёдовнинг «Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китаб ат-та‘вилот” асари», З.Нажмиддиновнинг «Абу Зайд ад-Дабусий меросининг Мовароуннаҳрда фикҳ илми ривожига тутган ўрни», Р.Матибаеванинг «Абу-л-Муайяд ал-Маккий ал-Хоразмийнинг «Маноқиб Аби Ҳанифа» асари – ҳанафийлик бўйича нодир манба» каби номзодлик диссертацияларида ҳам ҳадис илми билан боғлиқ масалалар ёритилган.

Шамсуддин Бобохонов ҳам илк бора Ўзбекистонда муҳаддисларнинг меросидан «бир шингил»ини рус тилига таржима қилган ва «Великие муҳаддисы о мире и дружбе между народами» («Буюк муҳаддислар халқлар орасидаги дўстлик ва тинчлик ҳақида») асарида келтириб ўтган. Бундан ташқари, «ал-Адаб ал-муфрад» асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирди ҳамда таржиманинг кириш қисмида асар бўйича батафсил маълумотлар бериб ўтди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, муҳаддислар мероси ҳанузгача олимларимиз томонидан ўрганилмоқда. Чунки уларда умуминсоний кадриятлар ва бой маънавий-маърифий мерос сақланиб қолган.

2. Шарқда ҳадисшунослик. Муҳаддислар асрлар мобайнида эскирмайдиган асарлар яратиб, биз келажак авлодга мерос қилиб қолдирганлар. Улар бутун умрларини илмга бағишлаганлар, ўз олдига қўйган мақсадни бажаришга сидқидиллик билан ёндашиб, ҳатто дам олиш, ухлаш маҳалларида ҳам ҳадис талаби билан, уни жамлаш фикри билан банд эдилар. Масалан, Имом Бухорийнинг котиби унинг ҳадис илмига бўлган иштиёқини тавсифлаб шундай ёзади: «Агарда Имом Бухорий билан сафарга чиқсак, йўл ярмида кечга яқин бирорта хонадонда тунаш учун қолар эдик. Ўша кечаси Имом Бухорий 15 мартадан 20 мартагача туриб, шам ёқиб, ёдига тушган ҳадисни ёзиб, кейин яна

ётарди» (Муборакфурий. Сийрат ал-Имом ал-Бухорий / таржимон У.Уватов. – Т.: ТИУ, 2008. – Б. 120.).

Замонавий олимлар ҳам бу соҳада фаол шуғулланмоқдалар, жумладан, доктор Махмуд Таххоннинг «Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис», Абдурахмон Атрнинг «Маолим ас-сунна ан-набавия», доктор Нуриддин Атрнинг «Манҳаж ан-нақд фи улум ал-ҳадис» ва бошқа асарларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Ҳадис илми тарихи бўйича ҳам ҳозирда кўплаб олимлар тадқиқотлар олиб бориб ўз асарларини яратмоқдалар. Масалан, Муҳаммад Абу Заҳвнинг «ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун», Муҳаммад Ижож Хатибнинг «ас-Сунна қабла ат-тадвин» каби асарлари бунга далилдир.

Ҳадис илми тарихида «анъанавий» муҳаддислардан ташқари, бирор мазҳабга тегишли олимлар ҳам ҳадис жамлаганлар. Бу олимлар фақат ўз мазҳабларида далил сифатида ишлатиладиган ҳадисларни жамлаб, уларни яхлит ҳолга келтирганлар. Жумладан, ҳанафий олимлари ўз мазҳабларига оид ҳадисларни, саҳоба ва тобиийлардан қолган «осор» (ёдгорлик, ривоят, сўз)лар ва бошқа ривоятларни махсус китобларга жамлаганлар. Улардан Абу Юсуфнинг (ваф. 182/798 й.) «ал-Осор», Имом Муҳаммад Шайбонийнинг (ваф. 189/804 й.) «Китаб ал-осор», Имом Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) «Мушкил ал-осор», «Шарҳ мушкил ал-осор», «Шарҳ маъоний ал-осор», Абдуллоҳ ас-Субазмунӣ (ваф. 340/952 й.)нинг «Муснад Аби Ҳанифа» каби китобларини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Ҳадис илми тадрижий равишда босқичма-босқич аввал фикҳнинг бир соҳаси сифатида, кейинчалик эса алоҳида фан сифатида тараққий этди. Ҳижрий учинчи асрда мазкур илм ўз тараққиёти чўққисига чиқиб, бу борада кўплаб олимлар фаолият юритганлар. Кейинги аср муҳаддислари олдинги олимларнинг ишларини тартибга солиб, уларнинг асарларида келган ровийлар борасида ўз фикр ва мулоҳазаларни билдириб ўтганлар. Муҳаддисларнинг барча услубларини ўрганиш илми – «улум ал-ҳадис» пайдо бўлиб, у ривожлангандан сўнг муҳаддисларнинг асарларидан фойдаланиш ва уларни тушуниш анча такомиллашган ва енгиллашган.

Муҳаддислар томонидан амалга оширилган ишлар кейинги тадқиқотчилар томонидан чуқур ўрганилган. Масалан, Шайх Абдуссалом Муборакфурий «Сийрат ал-Имом ал-Бухорий» асарида (Муборакфурий. Сийрат ал-Имом ал-Бухорий / таржимон У.Уватов. – Т.: ТИУ, 2008. – Б. 120.) фақат Имом Бухорий «Саҳиҳ»ига бағишланган араб тилидаги шарҳ ва хошияларнинг 107 тасини, форс ва урду тилларидаги шарҳ ва таржималардан 38 тасини келтириб ўтган. Бунда Муборакфурий ҳаётлик вақтида фақат шарҳ мамлакатларида амалга оширилган ишларни келтирган. Бироқ олимнинг вафотидан кейинги даврда, ҳозиргача бўлган муддат ичида амалга оширилган таржима, шарҳ ва тадқиқотлар кўшилса, уларнинг саноғи янада ошади. Жумладан, «Саҳиҳ»нинг француз, немис, инглиз, рус ва ўзбек тилларидаги таржималарини ҳамда унга доир тадқиқотларни қўшадиган бўлсак, Имом Бухорийнинг мазкур асарига бағишланган ишлар мингтадан ошиб кетади. Бу фақат Имом Бухорий «Саҳиҳ»и билан боғлиқ фикрлар эди, холос. Бошқа

муҳаддисларнинг ҳадис илмидаги мерослари ҳам ҳисобланса, улар жуда катта ҳажмни ташкил этади.

3. Ғарб шарқшунослари томонидан ҳадисларнинг ўрганилиши.

Ғарбда ҳам ҳадисшунослик соҳасида талай ишлар амалга оширилган. Масалан, Густав Вейл (1808-1889) «Geschichte der Chaliphen» («Халифалар тарихи»), Алоис Шпренгер (1813-1893) «Das Leben und die Lehre des Mohammad» («Муҳаммаднинг ҳаёти ва таълимоти»), Рейнхарт Дози (1820-1883) «Het Islamisme» («Исломият тарихи»), Игнац Гольдциер (1850-1921) «Muhammedanische Studien» («Muslim Studies», «Муҳаммадий тадқиқотлар») ва бошқа шарқшунослар асарларида ҳадис илми борасида ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирганлар. Мазкур шарқшунослар муайян муҳаддис ёки унинг меросига алоҳида асар битмаган бўлсаларда, умумий ҳолда уларнинг ҳадис тарихи бўйича таҳлилларини кўришимиз мумкин. XX асрнинг ҳадис борасида кўзга кўринган шарқшуносларидан бири голланд А.Венсинк (1882-1939) «Concordans» лойиҳасида иштирок этиб, «ас-Сихоҳи ат-тисъа» (тўққизта ишончли тўплам)нинг фихристини тузишда қатнашган. Бундан ташқари, манбашунос К.Броккельман, Ф.Сезгин ва бошқа олимлар ҳам муҳаддислар ва уларнинг асарлари ҳақида қимматли маълумотлар берганларки, улар ҳанузгача ўз қийматини йўқотгани йўқ.

Ғарб ҳадисшунослари муҳаддисларнинг меросини асосан танқидий ўрганганлар. Масалан, Г.Вейл, А.Шпренгер, В.Мюир, Р.Дози, И.Гольдциер каби тадқиқотчилар Бухорий ҳадисларини ўрганишда илк муҳаддислар каби иснодга эмас, балки даврийликка кўпроқ эътибор берганлар. Яъни, бирор бир ҳадис қайси даврда долзарб аҳамиятга эга бўлса, ўша даврда тўқилган деган хулосани чиқарганлар. Дарҳақиқат, ислом тарихида турли даврларда ҳадис тўқиш ҳолатлари кўп бўлган. Муҳаддислар фаолияти ҳам шу сабабли жадаллашган эди. Улар ҳам бу усулдан фойдаланганлар. Аммо ҳадис илмида бошқа усуллар каби бу ёндашувни ҳам мутлақлаштириб бўлмайди.

В.Розен ўз асарида И.Гольдциернинг тадқиқоти орқали Имом Бухорий, Муслим ва бошқа муҳаддисларнинг асарлари ғарб арабшунослари учун ҳақиқий маънога эга бўлганини таъкидлаб ўтган. Яна бир олим Д.Марголиус (1858-1940) эса Имом Бухорийнинг ҳадисларга эътибори кучли ва уларни жамлашда эҳтиёткор бўлганлигини таъкидлаган.

Шу билан бирга Е.Леви-Провансал, А.Миньян, Ж.Буске, В.Марсэ, С.Ной, А.Харли, Ж.Макдональд ва бошқалар муҳаддисларнинг асарлари устида тадқиқот ва таржималарни амалга оширганлар. Умуман олганда, И.Гольдциер, Г.Йейнболл, А.Венсинк, А.Гайём каби тадқиқотчилар асарлари орқали Пайғамбар ҳадислари ҳақидаги маълумотлар Европага кириб борди.

Ҳозирда Россиялик олимлар ҳам Имом Бухорийнинг мероси устида изланишлар олиб бормоқдалар. Масалан, Владимир Абдулла Нирша томонидан «Саҳиҳ»нинг мухтасари (муаллиф Аҳмад ибн Абдуллатиф аз-Зубайдий) икки жилда таржима қилиниб, 2002 йилда нашр қилинди ва бу рус тилидаги илк катта таржима ҳисобланади. Шунингдек, бошқа муҳаддисларнинг асарлари ҳам рус тилига таржима қилинмоқда.

Такрорлаш учун саволлар

1. Мустақил Ўзбекистонда ҳадисларни ўрганиш бўйича қандай ишлар амалга оширилган?
2. Шарқ ҳадисшуносларидан кимлар ва қандай асарларни биласиз?
3. Ғарб ҳадисшуносларидан кимларни биласиз ва уларнинг қандай асарлари мавжуд?

Мустақил иш топшириқлари:

1. Мавзуда келтирилганлардан ташқари Ўзбекистонда амалга оширилган ҳадисга оид нашрларни сананг.
2. Ҳадис тўпламлари ва ҳадис илмига оид тадқиқотларни алоҳида рўйхатда жамланг.
3. Диний бағрикенгликка оид ҳадисларни топинг.

Адабиётлар:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Саҳиҳ ал-Бухорий: 2 жилдли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.
2. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (ал-Имом ал-Бухорий, Муслим, Имом ат-Термизий). Докторлик диссертацияси. – Т.: 2001.
3. Муродов Д. Ҳадисшунослик атама ва иборалари (қисқача изоҳли луғат). – Т.: Фан, 2009. – 96 б.
4. Ермаков Д. Хадисы и хадисная литература // Ислам (историографические очерки) / Под общей редакцией С.М.Прозорова. – М.: Наука, 1991. – С. 85-108.
5. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.
6. Goldziher I. Muslim studies (muhammedanische studien). Volume two. London. George allen & unwinn ltd. 1969. Translated from the german by c. R. Barber and s. M. Stern.
7. Harlad Motzki. Hadith. Origins and Developments. – Burlington: Ashgate. 2004.
8. Juynboll G.H.A. Muslim Tradition. – London: Cambridge University Press. 1983.
9. Juynboll G.H.A. Studies on the Origins and Uses of Islamic Hadith. – Burlington: Variorum. 1996.

ИЛК ИСЛОМ ДАВРИДА ҲАДИСЛАР

РЕЖА:

1. Ҳадиснинг илк даври.
2. Ҳадисларнинг ривоят қилинишида аёлларнинг ўрни.
3. Ҳадисларнинг тарқала бошлаши.

Таянч иборалар:

1. Жоҳилият.	5. Ваҳий.
2. Ҳажжат ал-вадо.	6. Тадвин.
3. Мўминларнинг оналари.	7. Ом ва хос.
4. Мутавотир.	8. Мутлақ ва гумон.

1. Ҳадиснинг илк даври. Ислом тарихида «Жоҳилият даври» деб ном олган Арабистон ярим оролидаги VII асрнинг бошлари арафасида бу ўлкада қабилаларнинг ўзаро босқинчилик юришлари, қизларни тириклайин кўмиш, ичкиликбозлик, қиморбозликка ружу қўйиш каби салбий ҳолатлар мавжуд эди. Қабилалар орасини мурасага келтириб турувчи ҳоким ҳам, қози ҳам йўқ эди. Ўлкада муттасил урушлар туфайли қон тўкилишидан чарчаган аҳоли бу ишларни тартибга солинишига муҳтож эди. Пайғамбар алайҳис-салом ҳадисларининг асосий қисми бундай ижтимоий ҳолатни ислоҳ қилишга қаратилгани ҳам бежиз эмас эди.

Ҳадисларнинг манбаи бўлган Пайғамбар (с.а.в.) даврларида саҳобалар эшитганларини ёд олиб, бу сўзларни хатга туширмаганлар. Зеро, ўша даврда арабларда катта ҳажмдаги дoston ва шеърларни ёд олиб, хотирада сақлаш халқ орасида кенг тарқалган ва кишилар ўзларининг бу қобилиятлари билан фахрланар эдилар. Илк даврда ҳадисларнинг ёзма равишда жамланмаганига яна бир сабаб кўпчилик хат-саводни билмас ва ёзиш қуроллари кенг тарқалмаган эди. Исломнинг илк даврида ҳадислар Қуръони каримга аралашиб кетиши эҳтимоли бўлгани сабабли ҳам ёзма қайд қилинмаган. Саҳобалар Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадисларни гоҳ оғзаки баён этганлари, гоҳ бирор ишни қилганликлари ёки бирор ишни маъқуллаганликларининг шоҳиди бўлишлари асносида ўрганганлар.

Саҳобалар ҳадисларни хотираларида сақлаб, оғзаки тарзда бошқаларга етказганлар. Фақат айрим саҳобалар ҳадисларни ёзиб борганлар. Масалан, саҳоба Абдуллоҳ ибн Амрдан ривоят қилинган ҳадисда, мен Расулуллоҳ (с.а.в.)дан эшитган ҳар бир нарсани ёдлаш учун ёзиб юардим. Қурайшликлар менга «сен Расулуллоҳ (с.а.в.)дан эшитган ҳар бир нарсани ёзиб юрасан, Расулуллоҳ ҳам инсон, у ғазабланганда ҳам, хурсанд бўлганда ҳам гапиради» дейишди. Ёзишдан тўхтадим ва буни Расулуллоҳ (с.а.в.)га эслатганимда «Жоним кўлимда бўлган зот номи билан қасам ичаманки, мендан ҳақдан бошқаси чиқмайди» дедилар. Бу сўз замирида ҳадисларни ёзишга рухсат берилганини англаш мумкин. Расулуллоҳнинг хос котибларида саҳифалар, яъни саҳобалар ёзиб юрган варақлар бўлган. Улар кўпчилик кишилар орасида тарқалмаган ҳамда умумий тадвин қилинмаган, яъни китобга жамланмаган.

Жобир ибн Абдуллоҳ, Саъд ибн Убода, Самрат ибн Жундуб, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос каби саҳобаларнинг ҳадислар ёзилган саҳифалари бўлган. Булардан ташқари, Пайғамбар (с.а.в.)нинг турли жойлардаги кишиларга ёзган мактублари ҳам ҳадислардан иборат саҳифалар ҳисобланади. Манбалардаги хабарларга кўра, котибларнинг сони тахминан 40 тача киши бўлиб, улар турли ҳолларда, яъни шартномалар тузиш, қурбонликлар қилиш каби ҳолатларда ҳадис ёзиб борганлар.

Саҳобаларнинг ҳадисларни билиш даражалари ҳам турлича бўлган. Уларнинг орасида ёзишни биладиганлари ва билмайдиганлари, Расулуллоҳ ҳузурига кўп қатнайдиганлари ёки кам қатнайдиганлари бўлган. Масалан, Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисда Абу Ҳурайра: «Расулуллоҳ (с.а.в.) асҳоби орасида мендан кўп ҳадис биладигани йўқ, фақат Абдуллоҳ ибн Амр бундан мустасно, чунки у ёзиб борарди, мен эса ёзмасдим», деган⁶.

Саҳобалар Расулуллоҳ ҳузурида кўп ё кам бўлишларига қараб ҳам у кишининг айтаётган гапларини тушунганлар. Ҳадислардаги носих ва мансухни, омм ва хосни, мутлақ ва гумонни, мужмал ва батафсилни ҳам турлича англаганлар. Агар улар бирор масалада ихтилоф қилсалар, дарҳол Расулуллоҳга мурожаат қилиб, саволларига жавоб олиш имкониятига эга эдилар. Мазкур омиллар илк даврда ҳадиснинг алоҳида илм даражасида ўрганишга эҳтиёж қолдирмаган.

2. Ҳадисларнинг ривоят қилинишида аёлларнинг ўрни. Пайғамбар (с.а.в.)нинг мажлислари фақат эркаклардан иборат бўлмай, балки кўпгина аёллар ҳам мажлисда ҳозир бўлиб ҳадисларни эшитганлар. Ҳайит намози каби оммавий тадбир ёки байрамларда аёллар жамоат бўлиб Пайғамбар (с.а.в.) маърузаларини эшитиш учун масжидга чиққанлар. Пайғамбар (с.а.в.) ҳайит куни олдинги сафдаги эркакларга хутба қилиб бўлганларидан сўнг орқа тарафга, яъни аёллар томонига ўтиб сўзлар эдилар. Ваъз-насихат хутбалари эркакларга кўп бўлар, аёллар эса орқа қаторда аксарият ҳолларда эшитмасдан қолардилар. Сўнг улар Пайғамбар (с.а.в.)га вакиллар юбориб, аёлларга ҳам бир кунни ажратиб хутба қилишларини талаб қилишди. Мана шундан сўнг аёлларга алоҳида хутба ўқиладиган бўлган. Бироқ бу дарсларнинг барчаси омматан ва хоссатан аёлларнинг диний ишларига бағишланмаган бўлиб, кўпинча улар янги (одатга айланган) ишларига қаратилган эди. Айниқса, аёллар динга оид бўлса, ўзларига тегишли бўлган нарсаларни ҳам уялмасдан, «динда (илм олишда) ҳаё йўқ», деган қоидага асосланиб, «Эй Расулуллоҳ (с.а.в.) Аллоҳ ҳақиқатни айтишдан ҳаё қилмайди» дер эдилар ва ўз ҳожатларини айтиб, сўраб масалага жавобни билиб олар эдилар. Саҳобия аёлларнинг кўпчилиги илм олиш йўлида ғайратли эдилар ва уларга ҳеч ким бу йўлда тўсқинлик қилмасди.

Шунингдек, Расулуллоҳнинг аёллари оилада у киши билан бирга бўлиб, эр-хотин орасидаги муносабатлар билан боғлиқ масалаларни ўрганиб, бошқаларга етказганлар, аёллар билан маслаҳатлашиб, улардаги муаммолардан бохабар бўлганлар. Айниқса, бу ишда Расулуллоҳнинг аёллари Оиша (р.а.) алоҳида ўрин тутди. У Расулуллоҳдан ўз ўткир зеҳни ва фаҳмини ишлатиб,

⁶ Бухорий, 110.

зарурий масалаларни сўраб олган, ўрни келганда Расулуллоҳ билан муноқаша қилган. Қуръон оятлари ва ҳадисларни кўп ҳолларда шарҳлаб маъносини тушунтириб беришни талаб қилган. Қизиққан масалани охиригача аниқ билиб олишга интилган. Пайғамбар (с.а.в.) дан кейин саҳобалар ғусл, ҳайз ва шунга ўхшаш нарсалар хусусида баҳс қилиб қолишса, дарҳол «мўминлар оналари», яъни Пайғамбарнинг аёллари ҳузурларига боришар ва улардан керакли жавобни олиб қайтар эдилар.

Расулуллоҳ даврида ёш бўлган саҳобалар энг охирги даврдаги тобиийларга ҳадис етказишда катта ўрин тутганлар. Масалан, Самура ибн Жундуб «Мен Расулуллоҳ замонларида ёш бола эдим, У зотдан ҳадис ёд олардим...»⁷ деган ривоятни айтган. Маҳмуд ибн Робеъ ҳам «Расулуллоҳ бизнинг ҳовлимиздаги қудукдан олинган сувдан оғизлари билан юзимга пуркаганларини эслайман, ўшанда мен беш ёш эдим»⁸, деган ривоят қилган.

3. Ҳадисларнинг тарқала бошлаши. Вақт ўтиши билан, яъни 622 йилги ҳижратдан сўнг ҳадислар Мадинада тарқалди. Макка ва Мадина орасида бўлган бир неча урушлардан кейин ўзаро Ҳудайбия сулҳининг тузилиши ўлкадаги бошқа араб қабилалари орасида ҳам ҳадисларнинг кенг тарқалишига имкон яратди. Турли ўлка подшоҳларига мактублар ёзилиши ўша жойларга ҳадисларнинг илк маротаба етиб бориши ҳисобланади. Расулуллоҳ томонидан саҳобаларнинг бошқа юртларга билганларини ўргатиш учун жўнатилиши ўша жойларга ҳадисларнинг тарқалишини бошлаб берди.

Саҳобалар Яман, Баҳрайн, Ямома, Ҳадрамавт, Уммон ва бошқа араб мамлакатларига бордилар. Улар Арабистон ярим ороли бўйлаб аҳолига ҳадисларни тарқатдилар. Масалан, Пайғамбар (с.а.в.) Муозни Яманга жўнатгани ҳақидаги ҳадис манбаларда учрайди.

Пайғамбар ва мусулмонларнинг нуфузи ортиши билан Арабистон ярим оролининг турли чеккаларидан саҳоба бўлиш мақсадида араб қабилаларидан вакиллар кела бошладилар. Улар ислом ҳақидаги билимларни ва динни биринчи манба, яъни «Пайғамбардан қабул қилиш»ни хоҳладилар. Шундай қилиб, тўққизинчи ҳижрий йили (мил. 630 й.) турли қабиалардан кўплаб вакиллар келган йил бўлди. Бу вакиллар Пайғамбардан ўзларидаги мавжуд ижтимоий соҳадаги муаммоларга ечим топиш, диний-ҳуқуқий масалаларни ўрганиш мақсадида келган эдилар. Пайғамбар уларга турли масалалар ҳақида гапирар, саволларига жавоб берар, хутба қилиб уларга йўл кўрсатар эди. Улар ўрганган нарсаларини қайтганларидан сўнг ўз қабиладошларига ўргатганлар. Вакилларнинг келиши илк даврдаги ҳадисларнинг тарқалишида катта из қолдирди.

«Ҳажжатул видо» (видолашув ҳажи) деб ном олган Пайғамбарнинг охирги ҳажлари асносида қилинган хутбада кўплаб кишилар ҳадисларни бевосита эшитдилар ва саҳоба мақомини олдилар. Бу маросимда юз минг киши қатнашгани ҳақида хабар берилади. Бу хутба катта матнни ўз ичига олган бўлиб, жуда кўп иснод орқали ривоят қилинган ва у мутавотир, яъни энг саҳиҳ

⁷ Муслим, 1603.

⁸ Бухорий, 75. Муслим, 1052.

ҳадислардан ҳисобланади. Ўша куни одамлар кўплигидан Робеъ ибн Умайя ибн Халоф каби саҳобалар Расулуллоҳнинг гапларини узоқроқдагиларга етказиб турганлар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, илк даврда ҳадислар қисман ёзма ва асосан оғзаки равишда тарқалди.

Такрорлаш учун саволлар

1. Нима учун илк даврда ҳадисларни ёзма жамлашга эътибор берилмади?
2. Илк ҳадис ёзган кишилар кимлар эди?
3. Аёллардан биринчи ҳадис ривоят қилганлар кимлар?

Адабиётлар:

1. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников). – Т.: 1998.
2. Муҳаммад Муҳаммад Абу Захв. Ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984.
3. Муҳаммад Ижож ал-Хатиб. Ас-Сунна қабла ат-тадвин. Дор ал-фикр, 1993.
4. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.

САҲОБАЛАР ДАВРИДА ҲАДИСЛАРНИНГ ЎРНИ

РЕЖА:

1. Ҳадисларга эҳтиёж ортиши.
2. Сохта ҳадисларнинг пайдо бўлиши.
3. Ҳадис марказлари.
4. Илк кўзга кўринган ҳадис ровийлари

Таянч иборалар:

1. Саҳоба.	5. Ровий.
2. Тобий.	6. Ривоят.
3. Ридда.	7. Сохта ҳадис.
4. Етти ҳарф.	8. Мунофиқлик ҳаракатлари

1. Ҳадисларга эҳтиёж ортиши. Пайғамбар вафотларидан кейинок мусулмонларнинг орасида ҳадисларнинг аҳамияти ортиб кетди. Бунга асосий сабаблардан бири мусулмонлар бошлиғи томонидан ўзидан кейин ким ўринбосар бўлиши ҳақида аниқ кўрсатма берилмаганида эди. Саҳобалар энди бирор бир кишининг ўринбосар бўлиши лозимлигига ишора қилувчи сўз борми деган фикрда ҳадисларга муҳтож эдилар. Саҳоба Абу Бакр Сиддиқнинг Пайғамбар томонидан ўлим олдидан намозга имомликка ўтишга буюришлари у кишининг ўз ўринбосарлари бўлишлари мумкинлигига ишора сифатида қабул

қилинди. Абу Бакр Сиддиқ бу мансабга тайинланди ва масала ўз ечимини топди.

Ҳадисларга эҳтиёжни орттирган кейинги масала «ридда» (диндан қайтиш) ҳаракатлари бўлди. Абу Бакр (р.а.) халифалик вазифасини қабул қилмасдан туриб, кўплаб қабилалар Пайғамбар ўлиmidан хабар топгач, «ихлослари қайтиб», унинг динидан чиқа бошладилар. Абу Бакр Сиддиқ уларга қарата «Кимки Муҳаммадга сиғинган бўлса у ўлди, кимки унинг Раббиси Аллоҳга сиғинган бўлса, у доимо тирикдир», деб мусулмонлар орасидаги бирликни сақлаб қолишга киришди.

Диндан қайтишнинг асосий сабабларидан бири иқтисодий масала, яъни закот беришдан бош тортиш эди. Закот эса ўша даврдаги давлатни тутиб туриш, қўшинни таъминлаш учун асосий манба бўлган «Байтул мол»ни тўлдирад эди. Абу Бакр Сиддиқ ўз фаолияти давомида «ридда» ҳаракатларига барҳам берди ва бош тортган қабилаларни қайта бўйсундирди.

Абу Бакр ва Умар даврларида ёш саҳобалар улғайиб, ўз илмларини янада кенгайтirdилар ва кейинги авлод, яъни тобиийларга ҳадислардан билганларини ўргатдилар. Саҳобалар Пайғамбарга қандай интилган бўлсалар, тобиийлар уларнинг илмларини олишга шундай ҳаракат қилдилар ва ўз масалаларига жавоблар топдилар.

Расулуллоҳ даврида турли фитналарнинг тарқалиши ва сохта ҳадис тўқишнинг имконияти деярли йўқ эди. Бунга сабаб бир томондан Пайғамбарнинг тирик экани бўлса, иккинчидан ваҳий нозил бўлиб, ёлғончиларнинг найранги фoш бўлишидан кўрқишларида эди.

Пайғамбар даврларида ҳам айрим муаммолар пайдо бўлар эди. Аммо улар ўз жойида ечимини топиб бартараф этиларди. Бунга саҳобалардан Умар ибн Хаттоб билан Ҳишом ибн Ҳокимнинг орасида бўлиб ўтган воқеани мисол қилиб келтириш мумкин. Унга кўра, Умар ибн Хаттоб саҳоба Ҳишомнинг «Фурқон» сурасини ўзи ўқийдиганидан бошқача қилиб ўқиётганини эшитиб қолгач, унинг ридоси ёқасидан ушлаб, Расулуллоҳ ҳузурига олиб келади ва «Бу Қуръони каримни мендан бошқача қилиб ўқимокда», дейди. Расулуллоҳ уларнинг иккаласига тортишган оятларини ўқитиб кўрадилар. Сўнг Қуръон етти ҳарфда нозил бўлгани ва уларнинг барчаси ҳам тўғри экани ҳақида хабар берадилар.

Абу Бакр Сиддиқ одамлар орасидаги бирликни сақлаб қолган бўлса, Умар ибн Хаттоб эса фитналарнинг тарқалишини бартараф этди. У Пайғамбардан бирор ҳадис айтувчи киши ўз сўзига ишончи комил бўлмаса ҳеч нарса айтмаслигига чақирди. Умар ибн Хаттоб бу қоидага амал қилмаган кишиларни қаттиқ жазоларди. Бу даврда ҳадислар кўп ривоят қилинишининг олди олинган эди. Агар ҳадислар кўплаб ривоят қилинаверса, мунофиқлар сохта ҳадисларни ҳам муомалага киритиб юборишлари мумкин бўлган. Бундан ташқари, саҳобаларнинг ўзлари ҳам хато ва гуноҳ масъулиятидан кўрқиб, ҳадисларни кам ривоят қилишга ҳаракат қилганлар. Шу омиллар мазкур даврда сохта ҳадисларнинг кўпайиши олдини олган.

2. Сохта ҳадисларнинг пайдо бўлиши. Мусулмонларга раҳбарлик Усмон ибн Аффон қўлига ўтган даврга келиб давлат ерлари кенгайди. Бу даврга

келиб «мунофиқлик» ҳаракатлари авж ола бошлади. Бундай кишилар ташқи кўринишдан обрўли, ўз нуфузига эга бўлсалар-да, халқ орасида зимдан душманлик фаолиятини олиб борар эдилар. Бу ҳаракатлар сирасига ёлғон ҳадисларни тўқиш ҳам қўшилди. Ана шу даврдан бошлаб сохта ҳадисларнинг тарқалиши авж ола бошлади.

Охир-оқибат иғво ва фитналар Усмон ибн Аффоннинг ўлдирилишигача бориб етди. Али ибн Абу Толиб раҳбарлиги даврида бу каби фитналар янада ривожланди. Янги гуруҳлар чиқиб, фирқаларга бўлиниш бошланди. Бу эса алоҳида фирқа ва гуруҳларнинг манфаатларига хизмат қилувчи ҳадисларнинг тўқилишига олиб келди.

Усмон ва Али даврларида янги исломни қабул қилганлар ерларидаги одамларнинг талабларига кўра Макка ва Мадинага келаётган тобиийларнинг сони ортди. Бундан келиб чиққан ҳолда ҳадислар ривоятига йўл очилди. Бундан фойдаланган мунофиқлар ўз ғаразли мақсадларига эришиш илинжида турли иғволарни тарқата бошладилар. Бунда сохта ҳадисларни тўқишдан фойдаландилар. Али ибн Абу Толибнинг ўлими ҳам ана шу фитналарнинг натижаси бўлди.

Пайғамбар даврида ҳадисларни ёзишга изн берилган эди, аммо у киши вафот этганидан сўнг турли урушлар натижасида Қуръони карим жамланганидек ҳадисларни ҳам жамлаш ва тадвин қилишга имкон топа олмадилар. Шунинг ҳам айтиш керакки, ўша даврга оид ҳадислар ёзилган, лекин китоб шаклини олмаган турли хатлар ҳам топилган. Уларни саҳобалар ўзаро ривоят қилиб юрар эдилар. Масалан, Абу Бакр Баҳрайндаги омили (бошқарувчиси) Анас ибн Моликка Расулуллоҳ мусулмонларга буюрган садақанинг фарзлари ёзилган хатни юборди. Бу хат Расулуллоҳнинг садақалар тўғрисидаги мактубининг бир нусхаси эди.

Ибн Масъудда Расулуллоҳдан ривоят қилинган ҳадислар ёзилган китоб бор эди. Мисъар Маъандан ривоят қилиб айтади: «Менга Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ибн Масъуд бир китобни кўрсатди ва бу китоб отасининг ўз қўли билан ёзган хати эканлигига қасам ичди» деди. Анас ибн Молик эса кишиларга кўп саҳифалик китобларини олиб чиқиб: «Бу мен Расулуллоҳдан эшитиб, ёзиб олган ва у зотга кўрсатган ҳадислардир» дер эди. Муовия ибн Абу Суфён Муғира ибн Шўъбага: «Менга Расулуллоҳдан эшитганларингдан бирор нарса ёзиб бер», деди. Муғира: «У зот миш-мишдан, кўп саволдан ва молни бекорга сарф қилишдан қайтардилар»⁹, деган ҳадисни ёзиб берди.

Мазкур ривоятлар саҳобалар ҳадисларни ёзиб, ўзаро ривоят қилиб юрганликларига далил бўла олади.

Саҳобаларнинг яна бир жихати шунда эдики, улар Расулуллоҳни кам ва кўп кўрганликларига қараб ҳам ҳадисларни кўп ёки кам билганлар. Бироқ Пайғамбарни кўп кўрган саҳоба ҳадисларни кўпроқ ривоят қилган деган хулосага келмаслик керак. Масалан, тўрт халифа Пайғамбар ёнида доимий ҳамроҳ бўлган бўлсалар-да, Расулуллоҳ вафотларидан кейин давлат ишлари билан банд бўлганликлари учун камроқ ҳадис ривоят қилганлар. Чунончи

⁹ Бухорий, 5518. Муслим, 3239.

Абдуллоҳ ибн Зубайр отасидан «Расулуллоҳдан фалончи ва фалончи каби ҳадис айтганингизни эшитмаганман», деганда отаси «бироқ мен уларнинг орасини ажратмайман, лекин Расулуллоҳдан «Ким менинг номимдан қасддан ҳадис айтса, ўзига дўзахдан жой тайёрлайверсин» деганларини эшитганман», деган.

Зайд ибн Арқамга бизга ҳадис айтинг, дейилганда, у «Ёшимиз катта бўлиб эсимиздан чиқарадиган бўлиб қолдик, Расулуллоҳдан келган ҳадис кучли нарса», деб ҳадис айтишдан тийилган¹⁰. Соиб ибн Язид: «Абдурахмон ибн Авф, Талха ибн Убайдуллоҳ, Миқдод ва Саъд ибн Моликлар билан ҳамсухбат бўлдим, уларнинг бирортаси Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадис айтганини эшитмадим, фақатгина Талҳанинг Уҳуд куни ҳақида гапираётганини эшитдим», деган¹¹. Шаббий: «Ибн Умар мажлисида бир йил ўтирдим, бироқ Расулуллоҳдан бирор нарса гапирганини эшитмадим», деган¹². Демак, Расулуллоҳдан ҳадис айтишда саҳобалар ҳам мунофиқларнинг ҳийлалари олдини олиш учун, ҳам ҳадис айтиш масъулиятли иш бўлгани учун кам ривоят қилганлар. Шунингдек, баъзи ўринларда саҳобалар ҳадис айтиш жиддий иш бўлгани учун ҳам бунинг ўрнига ўзларининг фатволари билан жавоб берганлар.

3. Ҳадис марказлари. Саҳобалар турли жойларга кўчиб кетиб, у ерларда узоқ муддат яшаб қолганликлари сабабли ўша ўлкалар Қуръон ва ҳадисларни тарқатиш марказлари бўлиб қолди. Бунга Мадина, Макка, Куфа, Басра, Шом, Миср каби йирик марказларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Мадина – Пайғамбар (с.а.в.) ва муҳожирлар ҳижрат қилган шаҳар. Расулуллоҳ бу ерда Маккага қараганда кўпроқ ҳадис айтганлар. Чунки кўпгина ислом динига оид ижтимоий тартиб, қонун-қоидалар ҳижратдан кейин жорий бўлган. Муҳожирлар бу шаҳарда яшашга мойил бўлиб, ҳатто Маккага қайтишни ҳам маъқул кўрмаганлар. Масалан, саҳоба Муҳаммад ибн Умар «Бадр жангида иштирок этган муҳожирларнинг Маккага қайтганларини билмаймиз», деган. Расулуллоҳ вафотларидан кейин эса Мадина илк мусулмон шаҳар-давлатининг пойтахти, суннанинг она шаҳри бўлиб қолди. Кейинчалик ҳам турли ерлардан илм талабида, яъни ҳадисларни ўрганиш учун сафарга чиққан тобиийлар учун мазкур шаҳарга келиш «вожиб», яъни зарурий талаблардан бири бўлиб қолди. Мадинадан кейинчалик Саид ибн Мусайяб, Урва ибн Зубайр ибн Аввом, Ибн Шихоб Зухрий, Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Утба, Солим ибн Абдуллоҳ ибн Умар, Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр, Нофеъ каби ҳадис ҳофизларидан иборат тобиийлар гуруҳи етишиб чиқиб, улар ҳадис илми тарихида катта из қолдирганлар.

Макка шаҳри пайғамбарликнинг илк даври билан боғлиқ бўлса-да, ҳадис илми бўйича Мадинадан кейинги ўринда туради. Макка фатҳидан кейин саҳоба Муоз ибн Жабал Расулуллоҳ томонларидан шу ерда дин илмларини шаҳар аҳолисига ўргатиши учун ўринбосар қилиб қолдирилди. Муоз ибн Жабал ёш мадиналик ансорийлардан бўлса-да, Қуръон ва ҳадисни, диний билимларни яхши биладиган, интилувчан йигит эди. Кейинчалик Абдуллоҳ ибн Аббос ҳам

¹⁰ Ибн Можа, 25.

¹¹ Бухорий, 3755.

¹² Ибн Можа, 26.

Басрадан Маккага қайтиб келади. Шунингдек, бу ерда қори саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Соиб Махзумий, Итоб ибн Асид, Ҳакам ибн Абу Ос, Усмон ибн Талха ва бошқалар ҳадисларни тарқатиш ишлари билан шуғулланганлар. Абдуллоҳ ибн Аббоснинг ҳаракати туфайли Мужоҳид ибн Жабр, Икрима, Ато ибн Абу Рабоҳ каби тобиийлар етишиб чиққанлар.

Куфа шаҳри Эрон, Хуросон томонларга ҳарбий юриш олиб бориш учун мусулмон қўшинларининг таянч маркази ҳисобланган. Бу шаҳарга кўплаб саҳобалар келиб ўрнашиб қолганлар ва шу ерда вафот этганлар. Бу ерга келган ҳадис билимдонларининг кўзга кўринганларидан Абдуллоҳ ибн Масъуд бор эди. Бундан ташқари, Саъд ибн Абу Ваққос, Саид ибн Зайд, Салмон Форисий, Ҳузайфа ибн Ямон, Аммор ибн Ёсир, Абу Мусо Ашъарий, Баро ибн Озиб, Абу Туфайл каби жуда кўплаб саҳобаларни санаб ўтиш мумкин. Бу шаҳарда илми кўплиги ва узоқ қолиб кетганлиги учун бошқарув Абдуллоҳ ибн Масъудда бўлди. Бу саҳобанинг қўлида Масруқ ибн Аждаъ Ҳамадоний, Убайда ибн Амр Салмоний, Асвад ибн Язид Нахаъий, машҳур қози Шурайх ибн Ҳорис Киндий, Иброҳим ибн Язид Нахаъий, Саид ибн Жубайр, Омир ибн Шараҳбил Шаъбий каби тобиийлардан ҳисобланган ҳофиз имомлар етишиб чиққанлар.

Басра шаҳрида Анас ибн Молик асосий ҳадис раҳнамоларидан эди. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Аббос (Маккага қайтгунча), Утба ибн Ғазвон, Имрон ибн Ҳусайн, Абу Барза Асламий, Маъқал ибн Ясор, Абу Бакра ва бошқа саҳобалар яшаганлар ва ҳадис тарқатганлар. Уларнинг шогирдларидан Абу Олия Рофеъ ибн Михрон, Ҳасан Басрий (500 та саҳобани кўрган), Муҳаммад ибн Сирин, Қатода ибн Диъомата Давсий каби кўплаб тобиийларнинг номларини келтириш мумкин.

Шом диёри фатҳ этилгандан сўнг асосий аҳоли ислом динини қабул қилди. Халифалар ҳам бу ўлкага алоҳида эътибор бериб, кўзга кўринган саҳобаларни у ерга дин ишларини ўргатиш учун жўнатганлар. Жумладан, бу ерга ҳам Муоз ибн Жабал худди Яманга ва Маккага боргани сингари дин ишларини ўргатиш учун келган. Бу ўлкада яна фақиҳ кишилардан саналган Убода ибн Сомит, фақиҳ саҳобалардан Абу Дардо Ансорий ҳам ўз илмини тарқатганлардан ҳисобланади. Мазкур уч саҳоба бу ўлкада ҳадис илми ривожланишида муҳим ўрин тутганлар. Булардан ташқари кўплаб саҳобалар Шомда фаолият олиб борганлар. Шомлик машҳур тобиийлардан Абу Идрис Хилвоний, Қабиса ибн Зуайб, Макхул ибн Абу Муслим ва бошқаларнинг номларини келтириш мумкин.

Мисрга ислом дини кириб келиши билан бу ерга ҳам бошқа дин илмлари қаторида ҳадислар кириб келди. Бу ерга ҳам кўплаб саҳобалар келиб ўрнашди. Уларнинг энг машҳури ва энг кўп ҳадис билувчиси, Абу Ҳурайранинг сўзига кўра, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос эди. Шунингдек, Уқба ибн Омир Жуханий, Хорижа ибн Ҳузофа, Абдуллоҳ ибн Саъд, Мухмия ибн Жуз, Абдуллоҳ ибн Ҳорис, Муоз ибн Анас Жуханий каби бир юз қирқдан ортиқ саҳобалар Миср аҳлига сабоқ берганлар. Уларнинг меҳнати натижасида Абу Хайр Марсад ибн Абдуллоҳ (Миср аҳли муфтийси), Язид ибн Ҳабиб каби буюк тобиийлар етишиб чиққанлар.

Ҳадислар тарқатилишида катта ўрин тутган жойлар фақат шулар билан чекланмайди, балки булар энг машҳурларидир. Агар рўйхатни давом эттирадиган бўлсак, улар қаторига Марокаш, Испания, Яман, Кавказ, Қазвин (Каспий денгизининг жанубий ва ғарбий соҳил томони) ва Хуросонни қўшиш мумкин.

4. Илк кўзга кўринган ҳадис ровийлари. Умуман олганда, мазкур ўлкаларга бориб илм тарқатган саҳобалар фақат ҳадисларни эмас, балки бошқа илмларни ҳам ўргатганлар. Шунингдек, саҳобалар ўзлари билан олиб борган илмлари бир хил даражада бўлмагани натижасида мазкур ўлкаларда фикҳ илмининг турлича ривожланишига тўртки берганлар. Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, юқорида санаб ўтилган саҳоба ва тобиийлар фақат бир жойдаги илмни эгаллаш билан чекланмай, балки бошқа юртларга ҳам илм талабида сафар қилиб, ўз билимларини оширганлар, ҳадисларни ўрганганлар ва тарқатганлар.

Юқорида айтилганидек, саҳобаларнинг билим даражалари бир хил бўлмагандек, ҳадисларни билишлари ҳам турлича эди. Уларнинг орасида кимдир кўпроқ, кимдир камроқ ҳадис айтган. Лекин энг кўп ҳадис билган саҳобалар энг кўп ҳадис ривоят қилганлар орасида бўлмаслиги мумкин. Чунки улар турли ишлар билан банд бўлганликлари сабабли камроқ ривоят қилганлар. Масалан, Абу Ҳурайрадан энг кўп ҳадис биладиган сизми, деб сўралганда, у: «Ҳадисларни энг кўп биладиган Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос, чунки у ҳадисларни ёзиб юрарди», деган. Бироқ Абдуллоҳ ибн Амр волийлик ишлари билан банд бўлгани учун ҳадисларни камроқ ривоят қилган. Шунингдек, ёши катта саҳобалар ҳам камроқ ривоят қилганлар. Масалан, Абу Бакр, Усмон, Талҳа, Саъд ибн Абу Ваққос, Убайда ибн Жарроҳ ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ҳадис илми китобларида ўзидан энг кўп ҳадис ривоят қилган саҳобалар қуйидагилардир:

1. Абу Ҳурайра (5374 та).
2. Абдуллоҳ ибн Умар (2630 та).
3. Анас ибн Молик (2286 та).
4. Ҳазрат Оиша (2210 та).
5. Абдуллоҳ ибн Аббос (1660 та).
6. Жобир ибн Абдуллоҳ (1540 та).
7. Абу Сайид Ҳудрий (1170 та).

Саҳобаларнинг ҳадис ривоят қилишидаги тафовутларни қуйидагича изоҳлаш ва санаб ўтиш мумкин:

1. Давлат ишлари ва урушлар кўплаб саҳобаларга ҳадис ўрганиш ва ривоят қилиш имкониятини бермаган. Бунга тўрт халифа, Талҳа, Зубайр каби саҳобаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Аксинча, бундай ишлар билан шуғулланмаган Абу Ҳурайра, Оиша, Ибн Умар ва бошқалар кўплаб ҳадис ўрганиб, ривоят қилганлар.
2. Расулуллоҳ билан узоқ вақт ҳамроҳ бўлиб юриш, уларнинг хизматини қилиш, у кишининг вафотларидан сўнг эса бошқа жойларга бориб-келишлари осон бўлган саҳобалар. Улар Абдуллоҳ ибн Масъуд, Жобир ибн Абдуллоҳ, Анас ибн Молик кабилардир.

3. Ҳодиса ва эҳтиёжларнинг янгиланиб турганлиги дин аҳкомларини баён қилиш сабабларидан бўлган. Турли ҳодисаларга берилган шаръий ҳукмларни билиш иштиёқи ҳадислар ривоятини кўпайтирган.
4. Ҳадисларни ёдлашдаги қувваи ҳофизалари ва ҳадисларни ёзиб бориш ривоятларни кўпайтириш омилларидан бўлган. Абу Ҳурайранинг хотираси кучлилиги ва Абдуллоҳ ибн Амрнинг ёзиб бориши каби.
5. Кўпгина саҳобалар ҳадис ривоят қилишдаги масъулиятни эътиборга олиб, ҳадис лафзини Пайғамбар (с.а.в.) айтганларидек адо эта олмасликдан қўрқиб ривоятларни камайтирганлар.

Демак, ҳадис ривоят қилиш масъулиятини ҳис қилиб бу ишни имкон қадар камроқ амалга оширганлар. Шундай бўлса-да, баъзи керакли ўринларда ҳадис айтиш тез-тез амалга оширилган.

Ҳижрий биринчи асрда ҳадисларни ёзма равишда жамлаганлар қуйидагилар эди:

1. Саид ибн Жубайр Асдий (ваф. 95/714 й.) Ибн Аббос ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олган саҳифалари бўлган.
2. Омир ибн Шароҳил Шаъбий (ваф. 103/722 й.).
3. Муҳаммад ибн Муслим Асдий (ваф. 126/744 й.).
4. Умар ибн Абдулазиз (ваф. 101/720 й.) ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳижрий биринчи асрда ҳадислар асосан, оғзаки ривоят қилинди. Аммо оз миқдорда бўлса-да, уларни ёзиб борганлар ҳам бор эди. Вақт ўтиши билан янги савол ва муаммоларнинг пайдо бўлиши ҳадисларга бўлган талабнинг ортишига ва натижада ҳадисларнинг кенгроқ миқёсда ўрганилишига олиб келди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нима учун Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан кейин ҳадисларни ўрганишга эҳтиёж ортиб кетди?
2. Сохта ҳадисларнинг пайдо бўлишига қандай омиллар сабаб бўлди?
3. Қандай илк ҳадис марказларини биласиз?

Адабиётлар:

1. Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984.
2. Муҳаммад Ижож ал-Хатиб. Ас-Сунна қабла ат-тадвин. Дор ал-фикр, 1993.
3. Juynboll G.H.A. Muslim Tradition. – London: Cambridge University Press. 1983.
4. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.
5. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников). – Т.: 1998.

ҲИЖРИЙ ИККИНЧИ АСРДА СУННАНИНГ ЎРНИ

РЕЖА:

1. Ҳадисларни ёзма жамлашга эътиборнинг қаратилиши.
2. Илк ҳадис тўпламлари.

Таянч иборалар:

1. Тақрир.	4. Набавий суннат.
2. Муснад.	5. Умавий.
3. Тадвин.	6. Муснад.

1. Ҳадисларни ёзма жамлашга эътиборнинг қаратилиши. Саҳобалар ва тобиийлар орасидаги устоз-шогирд муносабатлари худди Пайғамбар ва саҳобалар орасидаги каби эди. Тобиийлар ҳам худди саҳобалар каби ўз устозларининг қилаётган ишлари, айтаётган сўзлари, тақрирларини аниқ ва тўлиқ билишга интиланлар. Улар ҳадисларни ёзиб боришга бўлган эҳтиёжни яхши тушунган ҳолда, уларни қачон ёзиш ва қачон ёзмаслик лозимлигини таҳлил қила олганлар.

Шу билан биргаликда ҳадисларни ёзиш (тадвин қилиш) борасидаги фикрлар ҳам деярли бир хил бўлган. Кўпгина саҳобалар ҳадисларни ёзишга хоҳишлари бўлиб, ҳатто улар улов устида кетаётганда ҳам эшитган нарсаларини ёзиб борар эдилар. Саид ибн Жубайр: «Мен Ибн Аббос билан Макка йўлида кетаётган эдим. Менга ҳадис айтса уларни эгарнинг суянгичига ёзардим, эгардан тушишим билан уни бирор нарсага кўчириб ёзардим», дейди¹³.

Саҳобалар тобиийлардан ҳадисларни ёзишни талаб қилганлар. Масалан, Шаъбий: «Мендан бирор ҳадис эшитсангиз, уни деворга бўлса ҳам ёзиб олинглар» дер эди. Яна Ибн Умарнинг мавлоси Нофеъ шогирдларига ўзининг хузурида ҳадисларни ёздирар эди¹⁴. Умавий халифа Умар ибн Абдулазиз ҳадисларни ёзар¹⁵, муҳаддисларни эса ҳурмат қиларди.

Бироқ халифа Умар ибн Абдулазиз (617-720) давригача ҳадисларни ёзиш тобиийлар орасида оммавий ҳолда, расмий равишда эмас, балки якка тартибда амалга ошириб келинар эди. Ровийлар диний илмларнинг йўқолиб кетмаслиги ва набавий суннатнинг бузилмаслиги учун мустақил равишда ҳадисларни тўплаб тадвин қилар эдилар.

Умар ибн Абдулазиз ҳадисларни жамлаш мақсадида Мадина аҳлига қуйидагича мактуб йўллаган: «Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадисларига эътибор бериб, уларни ёзинглар, чунки мен олимларнинг вафот этиб, илмнинг йўқолиб кетишидан қўрқаман»¹⁶. Шу йўл билан Умар ибн Абдулазиз Ибн Шихоб Зухрий ва бошқа олимларга суннатларни жамлашни буюрди ва уларни бу ишни жонлантиришга ундади.

¹³ Доримий, 499.

¹⁴ Доримий, 507.

¹⁵ Доримий, 509.

¹⁶ Доримий, 488.

Ҳадисларни жамлашга ўша даврда давлат миқёсида жиддий эътибор қаратилишининг асосий сабабларидан яна бири сохта ривоятларнинг кўпайиб кетиши эди. Ҳижратнинг биринчи асри, яъни Расулуллоҳ даврида бошланган суннатни тошларга ва саҳифаларга қайд этиш, хотирага жойлаш ишлари у кишининг вафотидан кейин ҳам давом эттирилиб, ҳадисларнинг катта мажмуаси жамланди. Ҳадис олими Ибн Салоҳ айтади: «Агар набавий ҳадис китобларда ёзилмаганида, кейинги асрларда у йўқ бўлар эди».

Шундай қилиб, Умар ибн Абдулазиз кўрсатмасига биноан муҳаддис Муҳаммад ибн Шиҳоб Зухрий (670-721) тадвин ишини, бундай масъулиятли, оғир вазифани бажаришни бошлаб берди ва бу анъана авлоддан-авлодга ўта бошлади. Шу даврдан эътиборан, ҳадис тўпламларини ёзиш одат тусига кириб, бошқа олимлар ҳам бу хайрли ишни давом эттирганлар. Улардан Маккада Ибн Журайж (ваф. 150/767 й.) ва Ибн Исҳоқ (ваф. 151/768 й.), Мадинада Саид ибн Абу Уруба (ваф. 156/773 й.), Робеъ ибн Субайҳ (ваф. 160/777 й.) ва Имом Молик (ваф. 169/785 й.), Басрада Ҳаммод ибн Салама (ваф. 168/784 й.), Куфада Суфён Саврий (ваф. 161/777 й.), Шомда Абу Амр Авзоъий (ваф. 157/773 й.), Хуросонда Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий (ваф. 181/797 й.), Яманда Маъмар (ваф. 154/771 й.), Райда Жарир ибн Абдулҳамид (ваф. 188/804 й.), Воситда Ҳушайм (ваф. 172/788 й.) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, Суфён ибн Уяйна, Лайс ибн Саъд ва Шуъба ибн Ҳажжожлар ҳам ҳадис жамлаганлар. Улар асосан ўзлари яшаб турган шаҳарларда тарқалган ҳадисларни жамлаш билан шуғулланганлар. Бу олимларнинг барчаси деярли бир даврда яшаганликлари боис, қайси бирлари олдин ҳадис тўплашни бошлаганликларини аниқлаш қийин. Шундай бўлса-да, маккалик муҳаддис Ибн Журайжнинг олдинроқ яшагани эътиборга олинса, у Ибн Шиҳоб Зухрийдан кейин иккинчи бўлиб ҳадис тўплаган олим ҳисобланади. Диққатга сазовор томони шундаки, бу даврда муҳаддислар ҳадисларни, яъни Пайғамбардан қолган меросни саҳобаларнинг сўзлари ва тобиийларнинг фатволари билан биргаликда китобларда бобларга ажратган ҳолда тўплаганлар.

2. Илк ҳадис тўпламлари. II/VIII асрдан эътиборан ҳадисларни тўплаш ишлари тобора ривожланиб, таълиф этилган ҳадис тўпламлари фақат Пайғамбарнинг ҳадисларини эмас, балки саҳобаларнинг сўзлари, қилган ишлари ҳамда тобиийларнинг фатволарини ҳам камраб олган. Айни вақтда айтиш керакки, мазкур асрдаги ҳадис тўпламлари муайян бобларга бўлинмаган ёки уларда маълум ровий ривоят қилган ҳадислар (муснад услубида) берилган бўлиб, улардан фойдаланиш бироз мушкул бўлган. Муснад услубида ҳадис тўплашни биринчи бўлиб Абдуллоҳ ибн Мусо Абасий ибн Куфий (ваф. 213/828 й.) амалга оширган. Шунингдек, Ҳумайдий (ваф. 219/834 й.), Мусаддад ибн Масраҳад (ваф. 228/843 й.), Абд ибн Ҳумайд (ваф. 249/863 й.), Яъқуб ибн Шайба (ваф. 262/876 й.), Муҳаммад ибн Маҳдий (ваф. 272/886 й.), Бақий ибн Мухалладлар (ваф. 276/889 й.) ҳам муснад асарлар ёзганлар. Уларга Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам эргашиб ўзининг «Муснад»ини ёзган. Исҳоқ ибн Роҳувайх (ваф. 237/852 й.), Усмон ибн Абу Шайба (ваф. 239/854 й.) ва бошқа муҳаддислар эса фақат Расулуллоҳнинг ҳадисларини ёзганлар. Ўша даврнинг баъзи муҳаддислари асосан топилган ҳадисни чуқур ўрганиш, аниқлаш ва

текшириш ишларини олиб бормасдан, бирин-кетин китобларига тўғридан-тўғри киритаверганлар. Натижада, китоблардан саҳиҳ (ишончли) ҳадислар билан бирга заиф (ишончсиз) ҳадислар ҳам жой олган. Шунга қарамай, ўша даврдаги уламоларнинг ҳадис йиғишда кўрсатган хизматлари алоҳида эътиборга лойиқ.

Ҳижрий иккинчи асрда ҳадисларни жамлаган кишилар:

1. Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж (ваф. 150/767 й.).
2. Маъмар ибн Рошид Ямоний (ваф. 151/768 й.).
3. Саид ибн Абу Уруба (ваф. 156/773 й.).
4. Робеъ ибн Субайҳ (ваф. 160/777 й.).
5. Муҳаммад ибн Абдурахмон (ваф. 158/775 й.).
6. Суфён ибн Уяйна Ҳилолий (ваф. 198/814 й.).
7. Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний (ваф. 199/815 й.).
8. Муҳаммад ибн Идрис Шофий (ваф. 204/820 й.).
9. Молик ибн Анас (ваф. 179/795 й.).
10. Вакиъ ибн Жарроҳ Равосий (ваф. 197/813 й.).
11. Абу Довуд ибн Довуд Таёлисий (ваф. 204/820 й.).
12. Абдураззоқ ибн Ҳумом Санъоний (ваф. 211/826 й.).

Ҳижрий иккинчи асрда ҳадисларни оғзаки ривоят қилишдан кўра кўпроқ ёзма равишда жамлаш ишлари жадаллашди.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қайси даврда ҳадисларни ёзма равишда жамлашга катта эътибор қаратилди?
2. Биринчи тўпламлар қай тартибда бўлган?
3. Энг биринчи ҳадис тўпламлари қайсилар?

Адабиётлар:

1. Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984.
2. Муҳаммад Ижож ал-Ҳатиб. Ас-Сунна қабла ат-тадвин. Дор ал-фикр, 1993.
3. Juynboll G.h.A. Muslim tradition. – London: Cambridge university press. 1983.
4. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.
5. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников). – Т.: 1998.

ҲАДИС ИЛМИНИНГ «ОЛТИН АСРИ»

РЕЖА:

1. Ҳадисларни танқидий ўрганиш.
2. Буюк муҳаддислар ва уларнинг асарлари

Таянч иборалар:

1. Муҳаддис.	5. Китоб ал-куня.
2. Ҳадис илми.	6. Имом ал-Бухорий сабоқлари
3. ал-Жомеъ ас-саҳиҳ.	7. ал-Илал
4. Сунан.	8. Носих ва мансук

1. Ҳадисларни танқидий ўрганиш. III/IX аср ҳадис илми тарихида олтин давр ҳисобланади. Чунончи VIII асрнинг ўрталаридан бошлаб тобора ривожланган ҳадис илми билан кейинги икки-уч аср давомида тўрт юздан зиёд муаллифлар шуғулланганлар. Ҳаттоки, бу даврда ҳадисларни ишончли манбаларга асосланиб, маромига етказиб илмий равишда тартибга солиш олимлар орасида энг сеvimли, зарурий машғулот даражасигача етган. Шунингдек, бу асрда тўпланган ҳадислар илмий нуқтаи назардан муайян қонун-қоидаларга таянган ҳолда тартибга туширилган. Ҳижрий иккинчи асрда ҳадис фикҳ илмининг бир бўлаги сифатида ўрганилган бўлса, учинчи асрга келиб, алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқди ва мустаҳкам асосга эга бўлган мустақил илм сифатида қарор топди. Ҳадис илмининг фикҳ илмидан алоҳида фан сифатидаги фарқини биринчи бўлиб Имом Шофийий кўрсатиб берган.

Илк ислом даврларидан бошлаб сохта ҳадислар сонининг тобора кўпайиб кетиши мусулмон олимлари олдига уларга нисбатан танқидий ёндашиш заруратини қўйган. Бу, албатта, мусулмон олимлари эътиборидан четда қолмади ва улар ўзига хос, аввалги ровийлардан фарқли ҳадисларни танқидий ўрганиш услубини ишлаб чиқдилар.

III/IX асрда ҳадисларни ўрганиб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратган, тадвин қилиб китобларга жамлаган олимларни тўлақонли «муҳаддис», яъни «ҳадис илми» билимдони дейиш мумкин. Дарҳақиқат, ҳадисларнинг бу даврга етиб келишида илк ровийларнинг хизматлари бекиёс. Аммо, улар асосан, ҳадисларни ёдлаш, жамлаш, ривоят қилиш билан шуғулланган эдилар. III/IX асрга келиб ҳадисларни ўрганишга эҳтиёж, шу билан бирга сохта ҳадисларнинг кўпайиб кетиши ҳадиснинг алоҳида «ҳадис илми» сифатида шаклланишига олиб келди. Мазкур илм билан шуғулланган олимлар «муҳаддис» деб аталди.

2. Буюк муҳаддислар ва уларнинг асарлари. Ҳижрий учинчи асрда қуйидаги муҳаддислар фаолият кўрсатдилар:

а) муснад услубида:

1. Саид ибн Мансур Марвазий (ваф. 227/842 й.).
2. Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Абу Шайба (ваф. 235/850 й.).
3. Абу Бакр Аҳмад ибн Амр Баззор (ваф. 229/844 й.).
4. Абу Абдурахмон Бақий ибн Махлад Андалусий (ваф. 276/889 й.).

5. Абу Саид Усмон ибн Саид Доримий (ваф. 280/893 й.).
6. Абу Муҳаммад Абд ибн Ҳумайд ибн Наср Кешший (ваф. 249/863 й.).
7. Абу Муҳаммад Ҳорис ибн Муҳаммад ибн Абу Усома Тамимий (ваф. 282/895 й.).
8. Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал Шайбоний (ваф. 240/855 й.).

б) саҳиҳ услубида:

9. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ваф. 256/870 й.).
10. Муслим ибн Ҳажжож Қушайрий (ваф. 261/875 й.).

в) сунан услубида:

11. Абу Довуд Сулаймон ибн Ашъас Сижистоний (ваф. 275/888 й.).
12. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий (ваф. 279/892 й.).
13. Абу Абдурахмон Аҳмад ибн Шуъайб Насоий (ваф. 303/916 й.).
14. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Қазвиний (ваф. 273/886 й.).

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ваф. 256/870 й.) ҳадисларнинг фақат саҳиҳларини биринчи тўплаган киши, «Муҳаддислар имоми» номи билан машҳур. Имом Бухорий ҳадисларни жамлаш борасида янги услубни йўлга қўйди. У фақат саҳиҳ ҳадисларни жамлади ҳамда мавзуларни бобларга ажратди. Ўз асарини «ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳиҳ ал-мухтасар мин умур Расулиллаҳ (с.а.в.) ва сунаниҳи ва айямиҳи» деб номлади. Бу асар қисқача қилиб «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» дейилади.

«Сихоҳи ситта» (олти ишончли) тўпламнинг аввалида турувчи Имом Бухорийнинг Саҳиҳ услубидаги китоби кўпчилик муҳаддислар учун ўрнатилган бўлди ва кейинги тўпламларнинг жамланишига туртки берди. Бухорий йўлидан бориб яна бир саҳиҳ тўпламни жамлаган Муслим ибн Ҳажжож ўзини Имом Бухорийнинг шогирди деб билиши мазкур фикрнинг далилидир. Имом Бухорий нафақат илмда бошқаларга ўрнатилган бўлди, балки олим ўзининг ҳаёт тарзи билан ҳам кўпчиликка намуна бўларли даражадаги фазилатлар соҳиби эди.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870) манбаларда «Муҳаддислар имоми», «Ҳадис илмининг султони» деб ҳам юритилади. Унинг отаси Исмоил ўз даврининг етук муҳаддисларидан, имом Молик ибн Анаснинг шогирд ва асҳобларидан бири бўлиб, тижорат ишлари билан шуғулланган. Онаси тақводор, диёнатли, оқила аёл эди. Отаси вафот этгач, унинг тарбияси волидаси зиммасига тушган. Муҳаммад ибн Исмоил 5-6 ёшидан ислом илмларини, ҳадисларни ўрганишга ва ёдлашга киришади. Таниқли муҳаддислар Доҳилӣ, Муҳаммад ибн Салом Бейкандӣ, Муҳаммад ибн Юсуф Бейкандӣ, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Маснадӣ ва бошқалардан сабоқ олган.

Муҳаддислар сафарга чиқишдан олдин ўз юртидаги ровийлардан бирорта ҳам ҳадис қолдирмасдан ёзиб олган бўлиши ва шундан кейингана бошқа шаҳар ёки мамлакатга сафарга отланиши мумкин эди. Бухорий 16 ёшга етгунча, ўз юртидаги машойихлардан ҳадис эшитиб, ёзиб олиб, мусулмон дунёсининг турли вилоятлари томон йўл олади. 825 йили Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Маккага келиб, ҳаж ибодатини адо этади. Онаси ва акасини Бухорога

қайтариб, ўзи Маккада қолади. Бу ерда фаолият кўрсатаётган машойихларнинг илмий йиғинида катнашади. 827 йили Мадинага боради. Мадинадаги машхур уламолардан Иброҳим ибн Мунзир, Мутриф ибн Абдуллоҳ, Иброҳим ибн Ҳамза ва бошқалар билан мулоқотда бўлиб, улардан ҳадисларни ўрганади.

Бу вақтда Расулуллоҳ саҳобаларининг издошлари, яъни ҳадис ровийлари турли мамлакатларга тарқаб кетган эдилар. Шундай шароитда ҳадисларни тўплаш турли шаҳар ва мамлакатларга боришни тақозо қилар эди. Имом Бухорий Ҳижоз, Макка, Мадина, Тоиф, Жиддага қилган илмий сафарлари олти йил давом этган. Сўнг олим Басра, Куфа ва Бағдодга сафар қилади. Шом ва Мисрга ўтади. Бундан ташқари Хуросон, Марв, Балх, Ҳирот, Нишопур, Рай, Жибол каби шаҳарларда бўлиб, бу шаҳарлардаги олимлардан сабоқ олди ва ҳадислар тўплади.

Хорижий юртлардаги сафардан кейин Бухорога қайтгач, бу ерда ҳадис илмини ўргата бошлайди. Ул зотнинг бу саъй-ҳаракатлари Бухоро ҳукмдори Холид ибн Аҳмад Зухлийга хуш келмайди. Шу сабабли Бухорий ўз она юртини тарк этиб, Пойкентга, кейин эса, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига келиб яшашга мажбур бўлади.

Бухорий бутун фаолияти давомида илм кишилари маънавий ва моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Тижорат қилганда топган ойлик даромадидан беш юз дирҳамдан факиру мискин ва талабаларга сарфлаган. Шахсий ҳаётида ортиқча дабдаба ва сарф-харажатларга йўл қўймаган. Бухорий умр бўйи ҳадисларни тўплаш ва тизимга солиш билан шуғулланган, уларни саҳиҳ ва ғайри саҳиҳга ажратишида ровийларнинг ҳаётлари, яшаш жойлари, туғилган ва вафот этган саналари, бир-бирлари билан қилган ўзаро мулоқотларини ўрганиш билан боғлиқ ҳолда олиб борган. Олимнинг таъкидлашича, у жами 600 минг ҳадисни ёддан билган.

Бухорий 20 дан ортиқ китоб тасниф этган. Улардан айримлари бизгача етиб келган. Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») деб номланган ҳадислар тўплами бир қанча хорижий тилларга таржима қилинган. Шу жумладан бу китоб ўзбек тилига ҳам таржима қилиниб, 1991-1996 йилларда 4 жилдда, 2008 йилда 2 жилдда нашр этилди.

Бухорий яратган «ал-Адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») асари катта тарбиявий аҳамиятга молик беназир тўпламдир. 1322 ҳадис ва хабар жамланган бу асар дунёда кўп маротаба чоп этилган. Унинг ўзбекча таржимаси 1990 йил Тошкентда нашр қилинган. Ровийларнинг куняларига бағишланган «Китоб ал-куня» («Кунялар ҳақида китоб») 1940 йилда Ҳиндистонда чоп этилган. Бухорийнинг ровийлар таржимаи ҳолларига бағишланган «Ат-Тарих ал-кабийр» («Катта тарих») китоби эса Туркияда 9 жилдда нашр қилинган. Асар қўлёзмасининг баъзи қисмлари Ҳайдаробод кутубхонасида сақланади. Шунингдек, «ат-Тарих ас-сағир» («Кичик тарих») ҳам ҳадис тарихига оид қимматли асар ҳисобланади. У Ҳиндистон ва Қоҳирада чоп этилган. Бухорий «Китоб ал-фавоид» («Фойдали ашёлар ҳақида китоб»), «Ал-Жомеъ ал-кабир» («Катта тўплам»), «Халқ афъол ал-ибод» («Аллоҳ бандалари ишларининг табиати»), «ал-Муснад ал-кабир» («Катта муснад»), «ат-Тафсир ал-кабир» («Катта тафсир»), «Китоб ал-ҳиба» («Хайр-эхсон ҳақида китоб») каби

асарларни яратган. Имом Бухорий асарларининг баъзилари бизгача етиб келмаган, баъзилари жаҳоннинг турли мамлакатларидаги кутубхоналарида сақланаётгани ҳақида маълумотлар бор.

Бухорийнинг бошқа асарлари орасида «Тафсир ал-Қуръон» («Қуръон тафсири») китобини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Бухорий асарлари мусулмон дунёсининг барча мадраса ва дорилфунунларида Пайғамбар суннатлари бўйича асосий дарслик, қўлланма ҳисобланади.

Истиклол шарофати билан халқимиз азалий қадриятларимиз қатори Бухорийнинг ўлмас меросидан ҳам баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Буюк муҳаддис имом ал-Бухорий таваллудининг 1225 (ҳижрий ҳисобда) йиллигини нишонлаш ҳақида»ги қарори (1997 йил 29 апрель) асосида Самарқандда юбилей тантаналари бўлиб ўтди. «Имом ал-Бухорий ва унинг дунё маданиятида тутган ўрни» мавзуида халқаро конференция ўтказилди. Аллома дафн этилган қадимий Хартанг қишлоғида улкан ёдгорлик мажмуи очилди. Ҳозирги кунда бу ерда Имом Бухорий халқаро маркази фаолият юритиб келмоқда. Марказ томонидан чоп этилаётган «Имом ал-Бухорий сабоқлари» номли журналда олим ҳаёти ва ижоди билан бир қаторда юртимиз олимлари қолдирган улкан маънавий мерос ёритиб келинмоқда.

Ўзбекистонда Бухорий хотираси муносиб тарзда абадийлаштирилди. Тошкент ислом институтига Имом Бухорий номи берилган. Унинг ҳаёти ва ижодига бағишлаб бир неча тилларда китоб-альбом, хужжатли ва бадиий фильмлар яратилган.

Абул Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож ибн Варад ибн Кушоз Кушайрий Найсобирий (821-875) машҳур муҳаддис Имом Бухорийнинг шогирдларидан бўлиб, ундан кейин устози ишини давом эттирди. Ҳадис илмининг забардаст олими Имом Муслим фикҳ илмидан ҳам яхши хабардор бўлган. 12 ёшида ҳадис илмини ўрганишга киришган. Муслим ибн Ҳажжож шу мақсадда кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Жумладан, Ҳижоз, Миср, Сурия, Ироқда бўлган. Уламоларнинг қайд этишларича, у 300 мингдан зиёд ҳадисларни кўздан кечириб, шундан атиги 12 мингтасини ишончли (саҳиҳ) деб топган ва ўзининг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асарига киритган. Бу китоб аҳли сунна наздида «икки саҳиҳнинг бири» деб таъвил қилинган. Бу асар олти саҳиҳ китобнинг иккинчисидир. Имом Муслим бундан ташқари «ал-Муснад ал-кабир», «ал-Асмо ва-л-куно», «ал-Илал», «Китоб авлод ас-саҳоба» каби асарлар ёзган.

«Сихоҳи ситта» (олтита саҳиҳ) китобнинг қолган тўртасини тузган Имом Абу Довуд (ваф. 275/888 й.), Имом Абу Исо Термизий (ваф. 279/892 й.), Имом Насоий (ваф. 303/ 916 й.), Имом Ибн Можа (ваф. 273/887 й.) каби олимлар «Сунан» услубида асар ёзиб ҳадис илмида ўчмас из қолдирдилар. «Сунан» услубидаги асарлар фикҳий тартибда бўлиб, асосан фикҳга оид ҳадисларни ўзида жамлаган.

Абу Довуд номи билан машҳур муҳаддис Сулаймон ибн Ашъас ибн Исҳоқ ибн Башир ибн Шаддод ибн Амр Аздий Сижистоний (817-888/889) ёшлигидан ҳадис илмини иштиёқ билан ўрганган. Ўсмирлик чоғларидаёқ ҳадис тўплаш ниятида саёҳатга чиқиб, Хуросон, Ироқ, Сурия, Миср, Ҳижоз каби

юртларда бўлган. У Имом Бухорий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Қутайба ибн Саид, Абу Исо Термизий каби бир қанча кўзга кўринган муҳаддислар билан учрашган. Абул Фараж ибн Жавзийнинг гувоҳлик беришича, у ҳадисларни нақл қилиш ва уларнинг сабабларини кўрсатиш бўйича муҳаддис уламоларнинг энг улуғларидан бири саналади. Абу Довуд ўзининг айтишича, 500 минг ҳадис ёзиб олган. Шулардан 4800 тасини маълум бир шартлар асосида ажратиб, «Сунан» («Суннатлар») номи ила машҳур ҳадислар тўпламини тузган. Бу тўплам саҳиҳлиги жиҳатидан Имом Бухорий ва Муслим асарларидан кейинги ўринда туради. Абу Довуд умрининг сўнгги йилларини Бағдодда ўтказган ва Басрада вафот этган. Унинг «Носих ал-Қуръон ва мансухуҳ» («Қуръоннинг насх қилувчи ва қилинган оятлари») ва «Далоил ал-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари») асари ҳам бор. Ибн Надим унинг «Китоб ихтилоф ал-масоҳиф» («Илк мусҳафлар (Қуръон қўлёзмалари)нинг бир-биридан фарқи ҳақида китоб») номли асарини эслатиб ўтади. Олимнинг асарлари «аҳли сунна вал-жамоа»нинг муҳим манбаларидан ҳисобланганлиги учун азалдан Мовароуннаҳрда ҳам кенг тарқалган.

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Сулабий Буғий Термизий (824/825-892) «Сунан» тўпламларидан яна бирининг тузувчиси. Бу муҳаддис олим Термиз яқинидаги Буғ қишлоғида туғилди. Ёшлик чоғларидан илмга катта қизиқиш ва иштиёқ кўрсатди. Самарқанд, Бухоро, Марв ва бошқа шаҳарлардаги машҳур уламо ва муҳаддислар асарларини ўргана бошлади. Термизий ҳадис ўрганиш ва уларни йиғиш учун 20 йил ўзга юртларда бўлди. Нишопурда Имом Бухорий билан учрашиб, кўп ҳадислар хусусида фикр алмашди. Бу учрашув ва буюк аллома билан беш йил биргаликда яшаши Термизий ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлди, «Сунани Термизий» асарининг яратилишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Бу асар саҳиҳ ҳадисларни ўзида мужассам қилгани учун «ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» («Ишонарли тўплам») деб ҳам юритилади.

Имом Термизий ҳадиснинг саҳиҳлигини аниқлашда яна бир босқичга кўтарилди. Агар Имом Бухорий ҳар бир ҳадиснинг ишончлилигини белгилашда барчадан устун бўлса, Термизий ҳадиснинг даражасини аниқлашда «саҳиҳ»дан кейин «ҳасан» босқичини ҳам киритди. «Ҳасан» заиф бўлмаса-да, саҳиҳдан даражаси пастроқ ҳадисларга нисбатан берилган баҳо. У ҳадиснинг қонуншуносликка қандай тааллуқли эканини ҳам кўрсатди. Олим Имом Муслим ва Имом Абу Довудлар билан ҳам суҳбатлашган. Термизий «Сунан»дан ташқари «Шамоиلى Набавия» («Пайғамбар алайҳис-саломнинг шакл ва сифатлари»), «Китоб аз-зуҳд» («Зохидлик китоби») «Асмо ас-саҳоба» («Саҳобаларнинг исмлари»), «ал-Асмо ва-л-куно» («Исмлар ва кунялар»), «Китобу-л-илал» («Иллатлар китоби») ва бошқа асарлар ёзган. Термизийнинг «Шамоиلى Набавия» («Шамоиلى Муҳаммадия», Тошкент, 1991), «Сунани Термизий» (Тошкент, 1999) китоблари ўзбек тилида чоп этилган. Муҳаддис фикҳга оид китоб ҳам ёзган, лекин у бизгача етиб келмаган ҳисобланади. 1990 йилда Имом Термизий таваллудининг 1200 йиллиги Ўзбекистонда кенг нишонланди.

Имом Насоий номи билан танилган Абу Абдуллах Муҳаммад ибн Язид ибн Шуайб ибн Али ибн Синон ибн Баҳр Хуросоний (827-915) «ас-Сунан ал-кубро» тўпламини тузди. У Насо (Нисо) шаҳрида таваллуд топган. Она юртида Қуръони каримни ёд олиб, бошланғич тахсилни олгач, кенгроқ илму маърифат ҳосил қилиш ниятида хорижий мамлакатларга сафарга чиқади. 15 ёшли муҳаддис Ҳижоз, Ироқ, Шом, Миср ва бошқа мамлакатларга бориб, диний фанларни пухта ўзлаштиради. У Мисрнинг «Зуқоқ ал-канодил» маҳалласида узок вақт яшаб, сўнгра Дамашққа боради. У ерда умавийларга ён босмагани сабабли тазйиқ остида оғир ҳолатга тушади. Бир ривоятга кўра, Маккага етиб бориб, ўша ерда, иккинчи ривоятга кўра, Байту-л-Макдис (Қуддус)да вафот этади. Олим ўзининг шоҳ асари «ас-Сунан ал-кубро»дан ташқари «ас-Сунан ас-суғро» ёки «ал-Мужтабо», «ал-Хасоис», «Фазоил ас-саҳоба», «ал-Маносик» ва бошқа китобларни ёзиб қолдирган.

Ибн Можа номи билан машҳур Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Язид ибн Можа Қазвиний (ваф. 273/886 й.) ҳам «Сунан» асарини ёзган муҳаддислардан бири ҳисобланади. Бу олимнинг юрти, яъни Қазвин Исфahондаги кичик шаҳарлардан бири. Бу ерни «Боб ал-жаннат» («Жаннат эшиги») деб ҳам атардилар. У ердан турли соҳаларда кўплаб олимлар етишиб чиққанлар. Ибн Можа ўз замондошлари Имом Бухорий, Муслим, Термизий, Насоий, Абу Довуд ривоят қилган устозлардан, жумладан, Абу Умар Наср ибн Али Жаҳдабий Аздийдан ҳадислар ривоят қилган. Ибн Можадан кўплаб Хуросон ва Мовароуннаҳр муҳаддислари ҳадис илмини ўрганганлар.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Қайси давр ва нима учун ҳадис илмининг «олтин асри» дейилади?
2. Бу давр муҳаддисларидан кимларни биласиз?
3. «Олти ишончли» ва «Тўққиз китоб»нинг қандай фарқлари бор?
4. Имом Бухорий қанча ва қандай асарлар қолдирган?

Адабиётлар:

1. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим Имом ат-Термизий. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 1998. – 63 б.
2. Уватов У. Донолардан сабоқлар: – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. – 94 б.
3. Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажжож: – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. – 62 б.
4. Уватов У. Икки буюк донишманд (Абу Исо ат-Термизий, ал-Ҳаким ат-Термизий). – Т.: Шарқ, 2005. – 80 б.
5. Муҳаммад Муҳаммад Абу Захв. Ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984.
6. Муҳаммад Ижож ал-Хатиб. Ас-Сунна қабла ат-тадвин. Дор ал-фикр, 1993.
7. Juynboll G.H.A. Muslim tradition. – London: Cambridge university press. 1983.

8. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.
9. Harlad Motzki. Hadith. Origins and Developments. – Burlington: Ashgate. 2004.

ҲАДИС ИЛМИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁГА КИРИБ КЕЛИШИ

РЕЖА:

1. Минтақага исломнинг кириб келиши.
2. Минтақага ҳадисларнинг кириб келиши.
3. Муомалада бўлган ҳадис мавзулари.
4. Илк муҳаддис уламолар.

Таянч иборалар:

1. Марказий Осиё.	5. Хуросон.
2. Шоҳи Зинда.	6. Рихла.
3. Саид ибн Усмон.	7. Мунтахаб.
4. Табарий.	8. Китоб ал-қанд.

1. Минтақага исломнинг кириб келиши. Араблар келишидан аввал Марказий Осиё аҳолиси турли табақалар ва касб-кор эгаларидан иборат эди. Бу шаҳарда хунармандчиликнинг турли соҳалари ва савдо-сотиқ минг йиллар давомида тараққий этиб келган. Бу ҳудуд қадимий давлатчилик ҳамда бой моддий ва маънавий маданиятга эга бўлган. Иқтисодиётнинг умумий ривожланиши қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши, хунармандчилик, шаҳар қурилиши ва ташқи савдо-сотиқда акс этди. Бу ҳудудда ўзига хос сўғд ёзуви мавжуд бўлиб, санъат, керамика, меъморлик, рассомлик, мусиқа маданиятлари ривожланганлиги унда савдогарлар, турли санъат намояндалари ва зиёлилар истиқомат қилганлигидан дарак беради.

Минтақада «Мовароуннаҳр» деб аталган, марказий шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро бўлган ҳудуд турли илмлар қатори ҳадис илмининг ҳам ривожланишида асосий ўринни эгаллайди. Зеро бу ҳудуд қадимдан йирик иқтисодий-маданий марказлардан бири эди. Сўғдликларнинг қарвонлари Хитой, Монголия, Ҳиндистон, Эрон, Сурия, Миср, Византия империяси шаҳарларига қатнар эди. Маҳаллий аҳоли дунё савдо-сотиқ муносабатларида катта мавқени эгаллаган эдилар. Хитойни Европа шаҳарлари билан боғловчи Буюк Ипак Йўли айнан мана шу ҳудуддан ўтар эди. Натижада Мовароуннаҳрнинг ташқи дунё билан алоқалари мустаҳкамланиб, илм-фаннинг тараққий этишига пухта замин тайёрлади.

VII аср иккинчи ярмида Эронда Сосонийлар сулоласи (224-651) қулаганидан сўнг араблар Марвни эгалладилар ва шу ердан туриб Амударё ортидаги ерларга, яъни Мовароуннаҳрга талончилик мақсадида юришларни амалга оширдилар. Бир-бирлари билан душманлик кайфиятида бўлган ҳукмрон доиралар бу ҳаракатларда ўз заифликларини кўрсатиб қўйдилар. Ҳокимиятдан

норози бўлган баъзи деҳқонлар араблардан ёрдам кутиб, улар тарафига ўтдилар. Қолган деҳқонлар ўз ҳокимиятларини ҳимоя қилиш учун курашга киришдилар. Худди шу пайтда маҳаллий жамиятдаги турли табақалар орасидаги бирликнинг йўқлиги яққол сезилиб қолди.

Араб қўшинлари Мовароуннаҳр ҳудудларида VII аср ўрталаридаёқ пайдо бўлишига қарамасдан, ислом динининг марказий шаҳар Самарқандга кириб келиши бевосита арабларнинг шу ерга кириб келиб, яшаши билан боғлиқ. 60 йил давом этган талончилик урушлари (644-704) мобайнида араблар 18 йил Амударё ортига юришлар қилдилар, қолган 42 йил ичида эса ўзаро ички муаммолар ва қабилавий низоларни бартараф этиш билан машғул бўлдилар. Бу даврдаги ҳарбий фаоллик Умавийлар ички сиёсий ҳаёти билан боғлиқ бўлди: Ўрта Осиё учун нисбатан тинч бўлган йиллар араб қабилалари орасидаги ўзаро муносабатларнинг кескинлашган даврига тўғри келса, араб қўшинларининг фаоллашув йиллари эса давлатдаги вазиятнинг барқарор бўлган даврида юз берди. Келтирилган фактлардан нафақат маҳаллий аҳоли, балки араблар орасида ҳам мазкур даврда ўзаро зиддиятларнинг мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин.

Мовароуннаҳрга биринчилардан бўлиб кирган халифа Муовиянинг Хуросондаги волийси Абу Усмон Саид ибн Усмон ибн Аффон (ваф. 675 йилдан кейин) Самарқанд дарвозаси олдида турганида унинг ёнига Хуросондан Пайғамбар амакиваччаларидан бўлган Абу Жаъфар Қусам ибн Аббос етиб келди. Саид ибн Усмон уни иззат икром билан қарши олди. Қусам Самарқандни истило этишда Саидга ҳамроҳ бўлди. Усрушанага етганларида Қусам вафот этди. Мазкур икки киши манбаларда Мовароуннаҳрга илк кирган саҳоба ва тобиийлардан, яъни ҳадисларни бу ҳудудга олиб келган кишилар сифатида зикр этилади.

Абу Жаъфар Табарийнинг ёзишича, Мовароуннаҳр ҳудудида уюшган ҳолда арабларга қарши кураш олиб боришга ҳаракат қилинган. Араблар юришлардан сўнг Марвга қайтганларида, ўрта осиелик ҳукмдорлар Хоразм яқинида йиғилиб, бир-бирларига қарши ҳужум қилмаслик ҳақида мажбурият олишар эди. Маҳаллий аҳоли араблар ҳукмронлигини қаршиликсиз осонгина қабул қилмадилар. Арабларга четдан келган ёт босқинчилар сифатида қараб, уларга қарши курашдилар. Бу курашлар манбаларда маҳаллий кўзғолонлар сифатида зикр этилади.

Умавийлар ҳукмронлигига чек қўйган Абу Муслим ҳаракати (747-749) Мовароуннаҳр тарихида катта ўрин эгаллайди. Абу Муслимнинг келиб чиқиши араб манбаларида аниқ кўрсатилмаган. Ўша даврда: «Арабларнинг бошқа халқлардан ва бошқа халқларнинг араблардан устунлиги йўқдир, магар устунлиги тақвога кўрадир», деган ҳадиснинг кенг тарқалгани ушбу замонда араблар ва араб бўлмаган мусулмонлар мавқеларининг тенглашувига бўлган интилишларнинг кучли бўлганидан дарак беради.

Абу Муслимнинг халифа томонидан хиёнаткорона ўлдирилишидан сўнг маҳаллий аҳолининг назарида у халқпарвар қаҳрамонга айлана бошлади. Тарихчи олим Абу Ҳафс Насафий (1068-1142) ўзининг «Китоб ал-қанд» асарида унинг номини «Соҳиб ад-давла Абу Муслим Абд ар-Раҳмон ибн

Муслим ибн Шанфирруз ал-Марвазий» деб муҳаддислар қаторида ҳурмат билан тилга олиши XII асрда унинг Самарқанд муҳитида обрўси баланд бўлганлигидан дарак беради. Ўша даврда муҳаддислик нафақат илм соҳаси, балки юксак мартаба ва кўпчилик интиладиган мансаб даражасига кўтарилган эди. Шу сабабли ҳам юқори лавозимли кишилар битта бўлса-да, ҳадис ривоят қилишга, ўз номларининг муҳаддислар қаторида саналишига интилганлар.

Абу Муслимнинг катл этилиши Хуросон ва Мовароуннаҳрда норози гуруҳлар ва диний-ижтимоий ҳаракатларнинг яшириниб ётган чўғларининг гулханга айланишига сабаб бўлди. VIII асрда бўлиб ўтган қўзғолонларни озуқалантирган ўша даврдаги *маздакийлик*, *хуррабийлик*, *мухаммира ва мубаййида* («оқ кийимлилар») идеологиясини ҳисобга олмай туриб воқеаларни тўғри тушуниш мумкин эмас. Бу каби оқимларнинг мафкуралари ўша даврда тўқилган сохта ҳадисларда акс этган. Улар ривоят қилган нафақат ёлғон ҳадислар, балки ишончли ҳадисларда ҳам бу гуруҳларнинг мақсад ва моҳиятларини кўриш мумкин.

VIII асрда бу ҳудудга кириб кела бошлаган ислом дини IX ва X асрларга келиб анча муқим ўрнашди. Аввалда қуролли тўқнашувлар кўринишида бўлган зиддиятлар энди илоҳиёт, шунингдек ҳадис соҳаларига кўчган эди. Араблар орасида ўз манфаатларини кўзлаб, маҳаллий аҳоли анъаналарини қораловчи ҳадисларни тўқиш тенденцияси кучли бўлган бўлса, маҳаллий аҳоли ўз қарашлари ва урф-одатларини ҳимоя қилиб ҳадис айтганлар.

2. Минтақага ҳадисларнинг кириб келиши. Муҳаддислар фаолияти, яъни ҳадисларни йиғиш мақсадида «рихла», яъни сафарга чиқишлари VII асрда жуда кам юз берадиган воқеалардан эди. Иснодларнинг таркибини таҳлил қилишнинг кўрсатишича, VIII асрдан бошлабгина муҳаддисларнинг ҳадис талабида фаол ҳаракатлари бошланганлигини ва турли шаҳарлардаги ҳадис марказлари орасида боғланиш пайдо бўлганлигини кўрсатади. Чунки ҳижрий биринчи асрнинг охириги уч ўн йиллигида (690-720) ислом оламининг алоҳида маъмурий марказларида ҳадисга бўлган қизиқиш орта борди. Шу жумладан, Мовароуннаҳрда ҳам ҳадис илмининг пайдо бўлиши ундан аввал бўлиши мумкин эмас. Аммо, Мовароуннаҳр ҳадис илмининг вакиллари ўз ўтмишдошлари сифатида бу минтақага илк кириб келган араб саркардалари ва улар билан бирга келган саҳоба ва тобийийларни минтақадаги илк муҳаддислар қаторида номларини ва ривоят қилган ҳадисларини келтирадилар. Масалан, Абу Ҳафс Насафий Саид ибн Жаноҳ Бухорийнинг «Китоб ал-қибла» асари воситасида Мовароуннаҳрга 674-675 йилда кириб келган тўққиз кишининг номини келтиради:

1. Саид ибн Усмон ибн Аффон;
2. Қусам ибн ал-Аббос;
3. Абу-л-Олия Руфай ибн Михрон;
4. Муҳаммад ибн Восиъ;
5. Бурд (Анас ибн Моликнинг мавлоси);
6. Ад-Даҳҳок ибн Музоҳим;
7. ал-Лайс ибн Аби Сулайм;
8. Зиёд ибн Михрон;

9. Хулайд ибн Хассон.

Саид ибн Усмон умавий халифа Муовия ибн Аби Суфённинг Хуросонга тайинлаган волийси бўлиб, 674-75 йилда у Самарқандга қилинган юришда қўшинга раҳбарлик қилди. Саид ибн Усмоннинг халифа Муовия тарафидан Хуросонга волий этиб жўнатилишига сабаб умавий халифа уни пойтахтдан узоқлаштиришни кўзлагани эди. Чунки Муовия ўғли Язидни ўзига валиахд қилиб тайинлаганида Мадина аҳли бу қарордан норози бўлиб, «Язид бунга эриша олмайди, ундан (Муовиядан) кейин амир Саиддир», деган мазмундаги шеърни айтадилар. Шундан сўнг Саид халифаликка даъвогарлик қилмаслиги учун Муовия уни Хуросонга волий қилиб юборди. Абу Ҳафс Насафий Саид ибн Усмоннинг ҳадис илмига алоқадорлигини кўрсатиш мақсадида унинг Марв масжидидаги минбардан туриб хутбада ўз отаси Усмон ибн Аффондан эшитган икки ҳадисни ривоят қилганлигини келтиради. Аммо Саид ибн Усмон муҳаддис сифатида ўлкада фаолият олиб бормаган.

Абу Жаъфар Қусам ибн ал-Аббос (ваф. 676 й.) Самарқандга қилинган юриш даврида Саид ибн Усмон ёнида бўлган. Пайғамбарга амакивачча бўлмиш бу саҳобанинг Самарқанддаги тақдири ҳақида халқ орасида турли ривоятлар мавжуд. Улардан бирига кўра, бу саҳоба кофирлардан қочиб, унинг қаршисида мўъжизали тарзда очилган қояга (яна бир ривоятга кўра чоҳга) кириб ғойиб бўлган. Аммо тадқиқотчилар орасида «Шоҳи зинда» зиёратгоҳи ўрнида исломдан олдин ҳам муқаддас ҳисобланган жой бўлган, Қусам ибн ал-Аббоснинг яқинлари бўлмиш Аббосийлар даврида эса унга алоҳида эътибор қаратилиб, машҳур зиёратгоҳга айлантирилган бўлиши керак, деган фикрлар ҳам мавжуд. Насафий бу саҳоба ривоят қилган икки ҳадисни келтиради. Улардан бири: «Фазлу қарам ва адолатни Аллоҳнинг раҳмдил бандаларидан талаб қилинлар, шунда уларнинг паноҳида кун кечирасизлар», маъносидаги ҳадис.

Қусам ибн Аббос мақбараси ёнига кейинчалик халқ орасида алоҳида ҳурматга лойиқ кишилар дафн этилганлар. Жумладан, Самарқандда яшаган Тоҳир ибн Юнус Фоний (ваф. 1125 й.), Самарқандда Қодирхон даврида хатиблик қилган Абу Муҳаммад Абдурахмон ибн Яҳё Жикилий (ваф. 1122 й.), Умар ибн Муҳаммад ал-Хаббоз (ваф. 1129 й.) каби муҳаддисларнинг қабрлари Қусам мазори атрофидан жой олди. Шу жойда Қусам ибн Аббос мадрасасига асос солинди ва бу мадраса кейинчалик муҳим ҳадис марказларидан бирига айланди.

Абул Олия Руфай ибн Михрон (ваф. 712 й.) Саид ибн Усмон билан биргаликда Амударёни биринчилардан бўлиб кечиб ўтган басралик тобийлардан эди. Саид ибн Усмон Абул Олияга юқори баҳо беради. Бир ривоятга кўра, Абул Олия Жайхун ортида биринчи бўлиб азон айтган ва Саид унинг «Абу-л-Олия» кунясини «Олийлик» ва «Руфай» исмини «Улуғлик» деб таъбирлаб, унинг исм ва кунясини яхшиликнинг нишонаси деб билган. Абу Бакр халифалиги даврида исломни қабул қилган бу шахс воситасида Анас ибн Молик ва Савбон ибн Наҳшал каби саҳобалардан ҳадис ривоят қилинади. Чунончи, у қуйидаги ҳадисини ривоят қилган: «Ким менга ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасликка қафолат берса, мен унга жаннатнинг қафолатини бераман».

Абул Олиядаги зоҳидларга хос вазминлик ўзи ривоят қилган ҳадисдан ва у ҳақда айтилган хабарлардан ҳам билиниб туради. Айтишларича, Басрада фитна чиққан пайтда Абул Олия шаҳардан қочиб чиқмоқчи бўлади. Шунда унинг қулоғига «Эй мутаваккил» («Аллоҳга таваккул қилувчи»), деган овоз эшитилади. Бундан таъсирланган Абул Олия ўз ватанида қолишга қарор қилади.

Ҳадис ровийлари – саҳоба ва тобиийлар ҳарбий юришлар давомида қўшин бошлиқларининг ёнида турувчи маслаҳатчилари сифатида биринчилар сафида янги ерларга кириб борардилар. Манбада келишича, Муҳаммад ибн Восеъ ана шундай мақомда бўлган. У Саид ибн Усмон билан Самарқандга келган ва кейинчалик Қутайба ибн Муслимнинг ёнида турган сафдошларидан бўлган. Чунки Қутайба у ҳақда шундай дейди: «Қачонки бошимга бир мушкул иш тушганида, мен Муҳаммад ибн Восеъга мурожаат қилсам, унинг дуосининг шарофати билан Аллоҳ мушкулимни осон қилади».

Бурд исмли тобиий Анас ибн Моликнинг мавлоси эди. Бурднинг шахси Самарқандни улуғловчи ҳадислар билан боғлиқ бўлгани учун «Мунтахаб»нинг муаллифи Муҳаммад ибн Абдулжалил Самарқандий унинг номини асарнинг бошида «Самарқанднинг фазилатлари ҳақидаги» қисмида келтирган.

Самарқандга биринчи кирган араб саркардалари Мовароуннахрни фатҳ этиш мақсадида келган эдилар. Уларнинг кўпчилиги тобиийлардан бўлиб, Пайғамбар ҳақида билганларини атрофдагиларга гапириб берган бўлишлари мумкин. Юқорида номлари зикр этилган шахсларнинг Мовароуннахрда бўлганлиги ҳақидаги ривоятлар кейинги давр муҳаддислари томонидан исломнинг бошқа йўналиш олимлари билан мунозараларда ўз анъаналарининг қадимийлигини исботлаш учун хизмат қилган. Мазкур шахсларнинг Самарқандда бўлганликлари эпизодик ёки афсонавий характерга эга эканлиги юқоридаги мисоллардан кўриниб турибди.

Дарҳақиқат, Самарқандга ҳадис элементларининг кириб келиши шаҳарда муқим ҳолда яшай бошлаган араб-мусулмонлар жамоаси билан бевосита боғлиқ. 712 йили Қутайба ибн Муслим араб қўшинларини Самарқанд аҳолисининг уйларида жойлаштирди. Самарқанд ихшиди Ғурак шахристонни араб горнизонига бўшатиб берди ва ўзининг қароргоҳини Иштихон шахрига кўчирди.

Абу Ҳафс ан-Насафий «Китоб ал-қанд» асарида Мовароуннахрга биринчилардан кирган кишилар ривоят қилган бир қатор ҳадисларни келтириб, уларнинг бу ердаги илк муҳаддислардан эканини исботламоқчи бўлади. Улардан бирида Усмон ибн Аффондан шундай ҳадис ривоят қилинади: «Расулulloҳ қачон қабрга қарасалар ёки номини тилга олсалар, йиғлар эдилар. Биз у кишидан «Эй Расулulloҳ, сиз нима учун дўзахни, охиратни зикр этасиз, аммо йиғламайсиз, лекин қачон қабрни зикр этсангиз, дарҳол йиғлашга тушасиз?» деб сўрадик. Шунда Расулulloҳ: «Эй Усмон, мен кўрган нарсалар ичида қабрдан кўра даҳшатлироғи йўқ. Чунки у – дунё манзилларининг энг охиргиси. Ким унда бахтли бўлса, ундан кейин ҳам бахтли бўлади, ким унда бахтиқаро бўлса, ундан кейин ҳам бахтсиз бўлади. У ерда ҳар бир кишига эрта-ю кеч ўзининг борадиган жойи – жаннат ёки дўзах кўрсатиб турилади».

Самарқандда илк даврда араб саркардалари *марфуъ* ҳадислардан кўра кўпроқ саҳоба, тобиий, халифа, ҳокимларнинг сўзларини хабар сифатида ривоят қиладилар. Ёки бу тарихий шахсларнинг сўзлари ҳикматли мақоллар сифатида ривоят қилинади.

Абу Ҳафс Насафий ўзининг «Китоб ал-қанд» асарида илк даврда Мовароуннаҳрга кирган ва муҳаддислик фаолиятини олиб борган Балх, Нишопур, Марв, умуман Хуросон ёки Араб мамлакатларидан келган кўплаб кишилар ҳақида хабар беради. Бундан келиб чиқадики, ҳадис илмининг минтақага кириб келишида ташқи алоқаларнинг ўрни катта бўлган. Бу ердаги муҳаддисларнинг кўпчилиги фақат ҳадис илми билан чекланмай, адаб илми ва шеърят соҳаларида ҳам самарали фаолият юритганлар.

3. Муомалада бўлган ҳадис мавзулари. Илк муҳаддисларнинг ҳаёти тимсолида ўша даврда турли гуруҳлар ўртасидаги кечган курашларни кўришимиз мумкин. XI-XII асрларда минтақада саҳиҳ ҳадислар халқ орасида кенг муомалада эди. Масалан, Самарқанднинг «Работ ал-мурабба» деган жойида ҳадис имло қилган муҳаддис Абус Самсом Зулфиқор ибн Муҳаммад Ҳасаний ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади:

«Ким бир одамни ҳидоятга чақирса, унга эргашган одам каби савобга эга бўлади, унинг савоби ҳеч қанча камаймайди. Ким бировни залолатга бошласа, гуноҳда унга эргашган одам каби бўлади, унинг гуноҳи ҳам ҳеч камаймайди».

Ҳадислар орасида қариндош-уруғчилик, силаи раҳм мавзуси долзарб ҳисобланарди. Жумладан, Самарқандда яшаган Абул Фадл Зиёд ибн Муҳаммад ал-Хўжандий ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади:

«Кимки менга бир нарсага кафолат берса, мен унга тўрт нарсага кафолат бераман: силаи раҳмни бардавом қилса (қариндош-уруғчиликни маҳкам тутса), оиласи уни яхши кўради, ризқи кенг бўлади, умри узок бўлади, Аллоҳ таоло ўзи ваъда қилган жаннатига киритади».

Ота-онага яхшилик қилиш, уларни норози қилмаслик мавзуидаги ҳадислар барча замонлардаги каби ўша даврда ҳам долзарб ҳисобланган. Абул Маҳсин Салмон ибн Али Балхий қуйидаги ҳадисни ривоят қилади:

«Агар ота-онага оқ бўлиш учун «уф» дан кўра ёмонроқ сўз бўлганида Аллоҳ уни ҳаром қилган бўлар эди. Оқ бўлган киши хоҳлаган амалини қилсин, ҳеч қачон жаннатга кирмайди. Солиҳ фарзанд хоҳлаган ишини қилсин, ҳеч қачон дўзахга кирмайди».

Бундан кўринадики, олим яшаган даврда ҳадислар халқ орасида одоб-ахлоқ, ота-онага ҳурмат, инсонпарварлик ва холислик каби хислатларни тарбияловчи бой маънавий манба вазифасини бажарган.

Абу Ҳафс Насафий ривоят қилган ҳадисларда кўпроқ зуҳдга (зоҳидликка) эътибор қаратилган. Зуҳд деганда олим таркидунёчиликни эмас, балки мулойимлик, хушмуомалалик, озига сабр қилиб, асосий эътиборни илмга сарфлашни назарда тутар эдилар. Олим тасаввуфда «зоҳид» унвонига сазовор бўлган бўлса-да, жамиятдан узоқлашиш йўлини тутмади. Аксинча, доимо инсонлар манфаати учун хизматда бўлиш, юқори илм даражаларини эгаллаш учун ўзи устида ишлаш билан машғул бўлди. Шунингдек, ўз атрофига муридларни тўплаб, «шайхлик» даъвосини ҳам қилмади. Бир эмас, бир неча

илм соҳаларини эгаллади. Абу Ҳафс Насафийнинг зуҳд ва тасаввуфга ихлоси баланд эканини унинг шеърга солган ҳадисларининг мавзуларидан ҳам билиш мумкин.

Мазкур даврда ҳадисларни сохталаштириш билан бирга Қуръон оятларига ҳам турли ғаразли мақсадда тафсир ва изоҳлар берилиш ҳолатлари бўлганини шайх имом Абул Ҳасан Али ибн Абдурраҳим Сакодарий ривоят қилган ҳадисдан маълум бўлади:

«Ким Қуръон бўйича билмай туриб сўзласа, ўз жойини жаҳаннамдан тайёрласин».

Ўша даврда ҳадислар ўлка маънавий ҳаётини юксалтиришга хизмат қилган.

4. Илк муҳаддис уламолар. VIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда ислом илмларининг ёйилиши хуросонлик уламолар томонидан амалга оширилган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмига келиб маҳаллий уламолар етишиб чиқа бошладилар.

Абу Муқотил Ҳафс ибн Салм Фазорий Самарқандий (ваф. 823 й.) минтақа ҳадис мактабининг шаклланиши ва тараққий этишида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган маҳаллий олимлардан эди. У сулолавий муҳаддислар оиласининг бошлиғи сифатида маълум.

Абу Муқотил Самарқандий илм талабида кўплаб сафарлар қилди, устоз, дўст ва шогирдлар орттирди. Абу Муқотил Самарқандийнинг икки фарзанди ва неvara куёви олимдан ҳадислар ривоят қилганликлари унинг муҳаддисларнинг бобокалони бўлганлигини кўрсатади. Германиялик профессор У. Рудольф ўзининг «ал-Мотуридий ва Самарқанддаги суннийлик теологияси» асарида Абу Муқотилни Абу Ҳанифа каломининг вужудга келишидан то ал-Мотуридий таълимотининг шакллангунича бўлган оралик даврда яшаган буюк илоҳиётчи-мутакаллим сифатида кўриб чиқади. У. Рудольф ўз тадқиқотлари натижасида шу пайтгача Абу Ҳанифага тегишли деб ҳисобланган, ҳанафийлик бўйича муҳим манба бўлган «Китоб ал-олим ва-л-мутааллим» асари аслида Абу Муқотилга тегишли деган хулосага келади. Аммо Абу Муқотил Самарқандий бу асарда ўзининг Абу Ҳанифадан олган билимлари асосида унинг таълимотини ёритган. Ўқувчи учун тушунарли тилда баён қилинган бу асарни ёзиш билан Абу Муқотил Мовароуннаҳрда ҳанафия мазҳабининг кенг тарқалишига ўзининг катта ҳиссасини қўшди.

Абу Муқотил ҳадис бўйича, асосан, Абу Ҳанифа анъаналарини давом эттирди. Манбалар унинг 10 дан ортиқ устозлари ва 20 га яқин мовароуннаҳрлик шогирдлари ҳақида маълумот беради. Устозлари орасида Басра ва Балх мактабларини кўрган, кейинчалик Самарқандга келган, Имом Бухорий томонидан «ишончли муҳаддис» (сиқа) деб эътироф этилган Абу Саҳл Касир ибн Зиёд (VIII аср) ҳам бор эди.

Абу Муқотилнинг шогирдларидан Абу Бакр Аҳмад ибн Наср ал-Атакий Мовароуннаҳрдаги ҳадис илмининг ривожланишида устозидан кейин унинг ишини кенг миқёсда давом эттирган муҳаддислардан эди. «Китоб ал-қанд» унинг 20 га яқин шогирди бўлганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Абу Муқотил сулолавий муҳаддислар оиласининг бошлиғи эди. Унинг икки ўғли – Салм ибн Ҳафс (ваф. 826 й.) ва Умар ибн Ҳафс (ваф. 834 й.) Самарқанднинг қозилари эдилар. Абу Муқотилнинг невара куёви Солим ибн Ғолиб (ваф. 869 й.) ҳам Самарқанддаги ҳадис илмига ўз ҳиссасини қўшган муҳаддислардан бўлган.

Минтақада илк ислом даврида бундан ташқари жуда кўп сулолавий муҳаддис оилалари бўлиб, улар бу ватанда илм-маърифат тарқатишда ўзларининг муносиб улушларини қўшганлар. Бу ерда ҳадис илми билан жамиятнинг турли табақа вакиллари шуғулландилар. Улар орасида ҳоким, қози, суфий, муаддиб, муаззин ва турли касб эгалари бор эдилар.

Ҳадис илми вужудга келган даврдан бошлаб муҳаддислар ҳадис талабида ўзга юртларга сафар қила бошладилар. Ана шу даврдан бошлаб муҳаддисларнинг илмий ҳаётини фақат биргина шаҳар ёки мамлакат миқёсида чегаралаш мумкин бўлмай қолди. Кўпчилик муҳаддислар она-ватанлари Марказий Осиёда бўлса-да, асосий илмий фаолиятларини ундан ташқарида олиб бордилар. Бошқа муҳаддислар асл насаблари бу минтақадан ташқарида бўлса ҳам кўхна ўлкамизда ҳадис илмининг тараққий этишига хизмат қилдилар.

Ҳадисларни саралаш бўйича Мовароуннаҳр муҳаддислари ислом оламида етакчи ўринни эгалладилар. Имом Бухорий, Имом Термизий каби барчага маълум муҳаддислар бунга яққол мисолдирлар. Аммо ҳадис илмининг бошланғич даври учун илк давр муҳаддисларидан Абу Муоз Холид ибн Сулаймон ал-Балхий, Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий, Абу Мути Балхий каби олимларнинг хизматлари бекиёсдир.

Абу Муоз Холид ибн Сулаймон ал-Балхий (ваф. 805-06 й.) ўз даврининг кўзга кўринган олими бўлиб, минтақамизга ҳадисларнинг кириб келишида алоҳида ўрин тутган эди. Манбаларнинг хабар беришича, олим 100 минг ҳадисни ёддан билган. У Хуросон амири Али ибн Исо ибн Моҳон ва унинг қозиси Аъмаш томонидан Мовароуннаҳрга сургун қилинди. Бунга сабаб Абу Муоз қози Аъмашнинг ўзича хато ҳукм ва фатво чиқаришига йўл қўймаганида эди. Абу Муоз йўлда Термиздан ўтди. Термизда Абдулазиз ибн Холид ибн Зиёд ибн Жарвал олимнинг ҳурматини жойига қўйиб, кутиб олди, унга шарафли меҳмон сифатида иззат-икром кўрсатди. Абдулазиз ўша даврда Термиз, Сағониён, Вошжирдга қози эди. Аммо бундан хабар топган Аъмаш эса уларнинг иккаларини ҳам сургун қилдирди. Улар Фарғона ва Шошда ислом маърифатининг тарқалишида, ҳадис ва Қуръон илмларининг ривожланишида катта хизмат кўрсатдилар. Улар Балхга қайтишларида Самарқандга кирдилар. Манбаларда уларнинг қўлларида Мовароуннаҳрлик юз мингга яқин киши мусулмон бўлгани ҳақида маълумот берилади.

Абу Абдурахмон Абдуллоҳ ибн Муборак Ҳанзалий Марвазий (736-797) – ҳадисдаги табақаси бўйича иккинчи даражали тобиийлардан эди. Ҳадис, фикҳ ва тасаввуфда замонасининг етакчи олими. Хоразм туркийларидан Муборак ибн Водихнинг ўғли бўлган. Хуросоннинг илмий-маданий маркази Марвда туғилган. Бутун умрини илм ва савобли амалларга бахш этган. Кўп мамлакатларга саёҳат қилган. Саёҳатларида Абу Ҳанифа билан кўришган ва унинг энг мумтоз шогирдлари сафидан ўрин олган. Суфийлик, фикҳ,

ҳадисшунослик, тарих, филология ва тафсирга оид асарлар ёзган. 20 минг ҳадисни ўз ичига олган 20 та асарини Абу Ҳанифанинг фикҳ бобларига кўра тартиб этган. Илк бора Арбаъин (қирқ ҳадис) тўпламини тузган. Аҳмад ибн Ҳанбал ҳам Абдуллоҳ ибн Муборак илмларидан баҳраманд бўлган. Имом Бухорийнинг отаси Исмоил Абдуллоҳ ибн Муборакнинг шогирдларидан бўлган. Олим Тарсус (Сурия)дан қайтаётганда вафот этган ва Фурот дарёсининг қирғоғидаги Хиш шаҳрида дафн этилган. Унинг «Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоиқ» («Зоҳидлик ва нозик масалалар китоби») номли 16 жуздан иборат китоби бизгача етиб келган.

Имом Доримий номи билан машҳур Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн Баҳром ибн Абдусамад Доримий Ҳофиз Самарқандий (ваф. 869 й.) юртимиздан чиққан илк йирик муҳаддислардандир. У тўққиз ҳадис тўпламлари орасида эътироф этилган «ал-Муснад» мажмуини таълиф этди. Унинг асари сунав ҳадис тўпламлари услубида ёзилгани учун уламолар уни «Сунани Доримий» деб номлаганлар. Унинг бу асари тўққиз мўътабар ҳадис тўпламлари сафига киради.

Имом Доримий 798 йили Самарқандда дунёга келди. Худди шу йили Абдуллоҳ ибн Ҳумайд Самарқандга волий бўлиб келганлиги шарафига ад-Доримийга Абдуллоҳ деб ном бердилар. Ана шу хижрий йилида Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий ҳам вафот этган эди. Унинг бобоси Бану Дорим қабиласининг мавлоси бўлган сабабли унга «Доримий» нисбаси берилган.

Доримий илк таҳсилини Самарқандда олди. Шундан сўнг у Мовароуннаҳр илм марказларига, жумладан, Бухоро, Хуросон, Бағдод, Куфа, Восит ва Басра шаҳарларига бориб, у ердаги машҳур кишилардан таълим олди. Дамашк, Ҳимс (Хомс) шаҳарларининг аҳли илмлари билан учрашди. Ҳижозда бўлиб, Макка ва Мадина аҳли илмларидан ҳам таълим олди. Сафар давомида жамлаган илмларини она Ватанига олиб келиб, бу ердаги толиби илмларга улашди.

Ад-Доримий фақат Самарқандда эмас, балки бутун ислом оламида ҳадис илми тараққиётига улкан ҳисса қўшган олим сифатида катта шуҳрат қозонди. Ҳижоз ва Мағриб сафарларида бўлган дабусиялик муҳаддис Зулайм ибн Ҳутайт (ваф. 866 й.) шундай дейди: «Мен Мағриб ноҳияларидан қайси бирига кирган бўлсам, ўша ерда Абдуллоҳ ибн Абдурахмоннинг номи Самарқанддагидан ҳам кўра машҳурроқ эди».

Ад-Доримий ўзидан кейин ҳадис илмида пешқадам бўлган шогирдларини қолдирди. Улардан бири Абд ибн Ҳумайд Кашший Доримийни ўз устози дея зикр этиб: «Дунёда Абдуллоҳ ибн Абд ар-Раҳмон каби киши йўқдир», деб таърифлайди. Аҳмад ибн Ҳанбал мовароуннаҳрлик бир кишига уч бора «сенга ўша саййидни тавсия этаман», деб унинг Абдуллоҳ ибн Абдурахмон эканини таъкидлайди. Бу эса кўзга кўринган муҳаддислардан бўлган Аҳмад ибн Ҳанбал ад-Доримийнинг ишончли муҳаддис эканлигига ва илмда беназир бўлганлигига ҳамда ҳадис илмини мукамал эгалламоқчи бўлган киши ундан илм олиши лозимлигига ишора қилганлигини кўришимиз мумкин. Машҳур муҳаддис Абу Муҳаммад Ражо ибн Муражжо Ҳофиз Марвазий (ваф. 863 й.) айтади: «Мен Аҳмад ибн Ҳанбални, Исҳоқ ибн Роҳувайҳни, Али ибн Мадинийни,

Шозкунийни кўрдим, аммо улар орасида Абдуллохдан кўра ҳофизроқ кишини учратмадим». Яна у айтади: «Мен Шом, Миср, Ҳижоз, Яман, Ироқ элларини кездим, аммо Абдуллох каби кишини учратмадим».

Имом ад-Доримийдан машҳур муҳаддислар Муслим, Абу Довуд, Термизий, Муҳаммад ибн Башшорлар ҳадис ривоят қилишган. Абдуллох ибн Аҳмад, Исо ибн Умар ас-Самарқандийлар эса, у зотдан ҳадис илмини сабоқ олишган.

Имом ад-Доримий ҳижрий 255 йил зу-л-ҳижжа ойининг иккинчи пайшанбасида аср намозидан сўнг вафот этди. Жума куни ҳайит арафасида дафн этилди. Бу милодий 869 йил 16 ноябр кунига тўғри келади. Имом Бухорий устоз Доримийнинг вафоти ҳақида эшитганида кўзларидан ёш тўкиб, илм аҳли катта жудоликка юз тутганини айтади.

Мовароуннаҳрда илмлар ривожига ҳадисларнинг ўрни катта бўлди. Ҳадис илми тараққиёти фикҳ, калом, адаб ва шеърият каби бошқа соҳаларнинг ҳам ривожига туртки берди.

Абу Мансур Мотуридий (ваф. 944 й.) ўзининг асосий асари «Китоб ат-тавҳид»да ислом ақидаларини нақлий билан бир қаторда ақлий илмлар ёрдамидаасослаб берди. Бунда олим асосан Қуръон оятларига суянди. Аммо баъзи ўринларда у Имом Бухорий ва Имом Термизий каби ишончли муҳаддислар келтирган ҳадислардан далил сифатида фойдаланди. Аммо бу асарда келтирилган ҳадисларнинг иснодлари берилмаган. Демак, рационалист мутакаллимларнинг «аҳл ал-ҳадис»дан фарқли равишда ислом манбаларига ўзига хос ёндошувлари бўлган.

Минтақага ҳадис элементларининг кириб келиши илк арабларнинг кириши билан бўлган бўлса, кейинчалик бу соҳанинг ривожланишида маҳаллий олимларнинг хизматлари катта бўлди. Илк даврда муҳаддислар ҳаракатида танқидий ёндашув устувор бўлди. Мўътабар ҳадис тўпламларининг пайдо бўлиши, тарқалиши муҳаддисларнинг мавқе ва нуфузларини янада мустаҳкамлади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Ҳадислар Марказий Осиёга қачон кириб келди?
2. Минтақадаги илк ҳадис илми ривожига ҳисса қўшган олимлардан кимларни биласиз?
3. Мовароуннаҳрда қандай мавзулардаги ҳадислар кўпроқ муомалада эди?
4. Номлари машҳур бўлмаган қандай муҳаддисларни биласиз?

Адабиётлар:

1. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (ал-Имом ал-Бухорий, Муслим, Имом ат-Термизий). Докторлик диссертацияси. – Т.: 2001.
2. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд фи маърифат ас-Самарқанд» асари – Самарқанд ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба. Дис. ... тар. фан. ном. – Т.: ТИУ, 2003.

3. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асари ҳадис илми бўйича муҳим манба // Шарқшунослик. – Т.: ТошДШИ, 1997. – № 3. – Б. 27-32.
4. Абу Тохирхожа. Самария // Абу Тохирхожа. Самария. Наршахий. Бухоро тарихи. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Ибрат. Фарғона тарихи. – Т.: Камалак, 1991. – 335 б.
5. Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий. ал-Қанд фий зикри уламои Самарқанд (Самарқанд уламолари хотирасига доир қанд(дек ширин китоб) / Арабчадан қисқартириб таржима қилувчилар: Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 304 б.
6. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.

ҲАДИС ИЛМИГА ОИД ИЛК ИСТИЛОҲЛАР

РЕЖА:

1. «Мусталаҳ ал-ҳадис» илмининг шаклланиши.
2. Ҳадис иснодлари.
3. Ҳадис ровийлари.

Таянч иборалар:

1. Ҳадис.	5. Балоғат.
2. Суннат.	6. Муснид
3. Хабар.	7. Ҳоким.
4. Асар.	8. Ҳофиз

1. «Мусталаҳ ал-ҳадис» илмининг шаклланиши. Ҳадисларни чуқур таҳлилий ўрганиш зарурати «Ҳадис илми» ва бу илмга тегишли истилоҳларни тўғри ишлатишни тақозо этувчи «Мусталаҳ ал-ҳадис» соҳасининг шаклланишига олиб келди. Зеро, «Ҳадис илми»нинг ўзи «Мусталаҳ ал-ҳадис» (ҳадис истилоҳлари), «Илм ар-рижол» (ровийларни билиш), «ал-Жарҳ ав-т-таъдил» (Ишончсиз ва ишончлига ажратиш) каби бир неча илмларни ўз ичига олувчи комплекс фан ҳисобланади.

«Мусталаҳ ал-ҳадис» (араб. **مصطلح الحديث** - ҳадис атамалари) – ҳадис илмида ишлатиладиган атамаларни ўрганувчи соҳа. У «Улум ал-ҳадис» (ҳадис илмлари), «Усул ал-ҳадис» (ҳадис асослари) номлари билан ҳам юритилади. «Мусталаҳ ал-ҳадис» ўзига хос шартлар, турли усул ва қоидалар асосида *санад* ва *матн* ҳолатини ўрганади. Ҳадисларнинг тўғрисида нотўғрисида, яъни саҳиҳини касалидан ажратади.

Ҳадисларни ривоят қилиш ва тушуниш жиҳатидан улар икки қисмга бўлиб ўрганилади: 1. «Ривоят илми»да Пайғамбар (с.а.в.)нинг сўзлари, феъллари, тақрирлари, сифатлари, уларни ривоят қилиш, сўзларнинг ўзгариши ва аниқ экани ўрганилади; 2. «Дироят илми»да санад ва матнни билиш қоидалари ўрганилади. Бу йўналишларни биринчи бўлиб тизимга солган олим қози Абу

Муҳаммад Ҳасан ибн Абдурраҳмон ибн Халлод Ромаҳурмузий (ваф. 320/932 й.) бўлди. У ўзининг «ал-Муҳаддис ал-фосил байна-р-ровий ва воъий» (Ривоят қилувчи ва англовчи орасини ажратувчи муҳаддис) асарини ёзиб, бу йўналишда илк қадам қўйди. «Мусталаҳ ал-ҳадис» бўйича «Маърифат улум ал-ҳадис» (Ҳадис илмларини билиш), «ал-Кифоя фи илм ар-ривоя» (Ҳадис ривоят қилишда етарли илм) ва «ал-Жомеъ ли ахлоқ ар-ровий ва адаб ас-соми» (Ровийнинг ахлоқи ва эшитгувчининг адаби), «ал-Илмо» (Тушунтирувчи), «Муқаддамат Ибн Салоҳ» (Ибн Салоҳ муқаддимаси ёки Улум ал-ҳадис), «Нухбат ал-фикр» (Танлаб олинган фикрлар), «Тадриб» (Ўргатувчи), «Қавоид ат-тахдис» (Ҳадис айтиш қоидалари) каби асарлар ҳам ёзилган. Замонавий асарлардан «Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис», «Маолим ас-суннат ан-набавия», «Манҳаж ан-нақд фи улум ал-ҳадис» ва бошқа асарларни келтириш мумкин.

2. Ҳадис иснодлари. Муҳаддислар ҳадисларнинг саҳиҳлик, яъни ишончлилик даражасини аниқлашда, асосан, унинг «иснод» (ёки «санад») деб аталувчи ровийлар занжирини акс эттирган қисмига эътибор бердилар. «Матн» деб аталган ҳадиснинг асосий қисмини Пайғамбардан мусаннифга етиб келиш йўлини «иснод» кўрсатади.

«Иснод» (араб. الإسناد-таянч, далил, асос) ҳадиснинг таркибий қисми бўлиб, истилоҳда «ҳадисни унинг айтувчисига боғлаш» маъносини берди. Бунда ҳадис матнини Пайғамбар (с.а.в.)дан муҳаддисга етказувчи кетма-кет бир-бирига узатган ровийлар занжири тушунилади. Ҳадисга «таянч» ҳисобланган «иснод» қанчалик ишончли кишиларни ўз таркибига олган бўлса, ҳадис шунчалик саҳиҳ ҳисобланади. Исноднинг бошида мусанниф (масалан, Имом Бухорий) ўзи ҳадис эшитган устози ёки ровийсини келтиради. Сўнг у кимдан эшитган бўлса, ўшанинг номини, кейин у одам ўзига ҳадис айтган кишининг номини келтиради. Шу тариқа исноднинг охирида Пайғамбар (с.а.в.) номидан ҳадис матни келтирилади. Масалан, Имом Бухорий ўз асарида бир иснодни қуйидагича беради: «Бизга Абдуллоҳ ибн Юсуф ушбу ҳадисни айтди. У бизга Молик хабар берди, деган, у эса Ибн Шихобдан эшитган. У Муҳаммад ибн Жубайр ибн Мутъимдан, у отасидан эшитган экан. Жубайр ибн Мутъим Расулуллоҳ (с.а.в.)дан қуйидагиларни эшитдим, деган...», деб ҳадис келтирган.

«Матн» (араб. المتن - мустаҳкам, матн) – ҳадиснинг таркибий қисми. Истилоҳда санаднинг ниҳояси, яъни маънолардан ташкил топган ҳадиснинг лафзлари ёхуд санаднинг тугаган жойидан бошланган Пайғамбар (с.а.в.) ёки бошқалар (саҳоба, тобиий, муҳаддис, фақиҳ)нинг сўзи. Масалан, Муслим ривоят қилади: Абу Бакр ибн Абу Шайба Абу Усомадан, Усома Ҳишомдан, Ҳишом эса Муҳаммад ибн Сийриндан, Сийрин Абу Ҳурайрадан, Набий (с.а.в.) дедилар: «Киши биродарининг совчиси устига совчи қўймайди...». Бунда санаднинг тугаган жойидан бошланган Набий (с.а.в.)нинг сўзлари, феъллари, тақрирлари ёки сифатларига матн дейилади.

Иснод ўзининг тузилишига кўра бир неча турга бўлинади. Масалан, ҳадис иснодидаги барча кишиларнинг номлари аниқ ва маълум бўлса, у ҳолда иснод «муттасил» (узлуксиз) деб аталади. Ҳадиснинг ҳақиқий ёки сохта экани иснодда келтирилган шахсларнинг исмларини таққослаш йўли билан текширилган. Иснод кучли деб топилса матн ҳам ишончли ҳисобланган. Шунинг учун муҳаддисларнинг асосий вазифаларидан бири ҳадисларнинг

иснодини кучли ёки кучсиз эканини кўрсатиб бериш бўлган. Иснод санад сўзи билан синоним сифатида ишлатилади.

Исноди муттасил равишда ўз ниҳоясига етган, яъни санади билан ривоят қилинган ҳадисларни «Муснад» деб аталади. Бундан ташқари «муснад» сўзи «иснод» маъносида ҳам келиши мумкин. Шунингдек, ҳадисларни иснодларига кўра, яъни ровийларига кўра тартиблаб жамланган илк ҳадис тўпламлари ҳам «Муснад» деб аталган.

«Муснад» туридаги тўпламларда ҳадислар уч хил тартибда жойлаштирилиши мумкин:

1. Саҳобаларнинг исмлари алифбо тартибида жойлаштирилиб, бир саҳоба ривоят қилган барча ҳадислар бир жойда келтирилади, кейин эса бошқа саҳоба ва ҳ.к.

2. Саҳобанинг фазилатига қараб тузилади. Масалан, «Ашараи мубашшара» (жаннатийлиги башорат берилган ўнта саҳоба) номларидан бошланади.

3. Саҳобаларнинг исломга кириш тарихига кўра аввал Абу Бакр ва бошқалар.

Муснад тўпламлари орасида Аҳмад ибн Ҳанбалнинг (ваф. 240/855 й.) «Муснад» асари машҳур.

«Мусаннаф» (араб. **المصنف** - асар, танлаб олинган) тўпламларида «Муснад»лардан фарқли равишда ҳадислар муайян мавзуларга ажратилган ҳолда берилади. Бу услуб мавзуларга қараб тўплангани учун фойдаланиш анча қулай. Масалан, Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ»и шу турга мансуб.

Иснодлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳадисларнинг айримлари тўғри Пайғамбар (с.а.в.)дан эмас, балки саҳоба ёки тобиийдан ривоят қилинади. Расулуллоҳгача етиб борган иснодлар «марфу» (кўтарилган, етиб борган) деб аталади. Аммо саҳобада тўхтаган иснод «мавқуф» (тўхтаган, тўхтатилган) деб юритилади. Иснод қайси табақага бўлса-да узлуксиз етиб борган бўлса, у «муттасил» (узлуксиз) деб аталади.

Ҳадис ривоят қилишда табақаларнинг ўрни ҳам алоҳида аҳамиятга эга. «Табақа» (кўплиги «табақот»: араб. даража, босқич) деганда Пайғамбар (с.а.в.)дан ҳадис ривоят қилувчиларнинг тартиблари тушунилади. Масалан, саҳобалар – биринчи табақа, тобиийлар – иккинчи табақа, атбо ат-тобиинлар – учинчи табақа ва ҳ.к. Мазкур мезон асосида кейинги муҳаддислар ровийларга аталган асарларини ҳам тузганлар. Бундай асарлар «табақот» жанрига мансуб ҳисобланади. Бундай тўпламларда ровийларнинг таржимаи ҳоллари табақаларига қараб тартибланган бўлади.

Иснод тўлиқ бўлиб, тўғри Пайғамбар (с.а.в.)га етиб борган бўлса, «муттасил марфу», агар саҳобага етиб борган бўлса, «муттасил мавқуф» деб аталади. Масалан, «Молик Ибн Шихобдан, у Солим ибн Абдуллоҳдан, у отасидан, у Расулуллоҳ (с.а.в.)дан ривоят қилади» деган иснодда бошдан то охиригача муттасил (узлуксиз) ва Расулуллоҳ (с.а.в.)га қадар кўтарилган (етиб борган), шунинг учун у «муттасил марфуъ» ҳисобланади. «Молик Нофеъдан, у Ибн Умардан, у киши дейдилар» дейилгандаги иснод Ибн Умаргача узлуксиз, аммо Расулуллоҳ (с.а.в.)гача етмаган ва саҳобада тўхтаб қолганлиги учун муттасил мавқуф дейилади.

Муттасил ҳадис ҳукми саҳиҳ, ҳасан ёки заиф бўлиши мумкин. Саҳобага муттасил равишда етган ҳадисда: «Молик Нофеъдан, у эса Ибн Умардан эшитган «Ким бирор кишидан қарз олса, унга қарзини қайтариб бериши шартдир», деган. Ушбу ҳадис ўз ниҳоясига муттасил ҳолда етган.

3. Ҳадис ровийлари. Ҳадисларни ривоят қилувчи, таҳлилий ўрганувчи, алоҳида тўпламларга жамловчи кишиларга нисбатан ҳам ҳадис илмида алоҳида махсус номлар берилган. Масалан, санад занжирида туриб ўзидан олдинги кишидан ҳадис эшитиб, кейингиларга айтган киши «ровий» дейилади. У ривоят қилган сўз – «ривоят», «матн», «ҳадис», «осор» (бирлиги «асар»: ёдгорлик, из) деб аталиши мумкин. Мазкур ривоят ҳадис ёки саҳобанинг сўзи ёки тобиийнинг фатвоси ҳам бўлиши мумкин. Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Термизий каби оғзаки ривоятларни китобга жамлаган муҳаддислар «ровий» деб аталиш билан бирга «мусанниф» (тузувчи, тасниф қилувчи), «муҳаддис» (ҳадис илми олими) деб ҳам аталади. Ровий ҳадисларни исноди билан ривоят қилса, уни «муснид» деб аталади. Бунда унинг ҳадис илмини чуқур билиш-билмаслиги эътиборга олинмайди.

Ҳадис илмида исноддаги ҳар бир ровийнинг «адолатли» бўлиши, яъни ривоят қилган ҳадисининг қабул қилиниши учун унга бир қатор шартлар қўйилган:

1. *Ислом* – мусулмон бўлиши;
2. *Балоғат* – болиғ, яъни балоғат ёшига етган бўлиши;
3. *Ақл* – ақли расо, эс-хуши жойида бўлиб, ақли заиф бўлмаслиги;
4. *Тақво* – гуноҳ ишлардан сақланган тақводор бўлиши;
5. *Амал* – илмига амал қилувчи бўлиши.

Ҳадис олимлари балоғат масаласида яқдил эмаслар: 1. Ровий ҳадисни эшитаётганда беш ёшга тўлган бўлиши ҳам мумкин. Асос сифатида саҳоба Маҳмуд ибн Робийъдан: «Набий (с.а.в.)дан ақл ўргандим. Челакдан сув олиб менга пуркадилар, ўшанда беш ёшда эдим», деган ҳадис келтирилади. 2. Баъзилар ривоятни эшитаётганда балоғат ёшини белгиламаганлар. Бола бу пайтида ёлғон гапиришни билмайдиган ҳамда эшитган нарсасига мантиқан тўғри жавоб қайтара оладиган даражада бўлиши лозим.

Мазкур шартлар топилган ровий ҳадис илмида «адолат соҳиби», яъни ҳадисларини қабул қилиш мумкин деб ҳисобланади. Акс ҳолда унда адолат йўқ деб ҳисобланади ва унинг ривояти қабул қилинмайди. Ҳадис ровийси ривоятларни ўзининг шайхидан олади. «Шайх» сўзи «қария», «оқсоқол», «устоз» маъноларини берса-да, ҳадис илмида «шайх» деганда асосан «устоз» тушунилади ва бунда ривоят қилаётган ровийнинг устози назарда тутилади.

Ровийларнинг барчаси ҳам «мусанниф» даражасига кўтарилавермайди. Бунинг учун у ҳадисларни ёзма равишда жамлаб, «тасниф» қилган бўлиши керак. «Тасниф» деганда ҳадисларни муайян мавзуларга ажратган ҳолда жамлаш назарда тутилади. Бу каби тўпламлардан фойдаланиш анча қулай.

«Муҳаддис» даражаси ҳадис илмининг ривояти, диroyати ҳамда исноддаги ровийлар ҳолатини тадқиқ қилиш билан шуғулланган, ҳадисларни ишончли ёки ишончсизлигига қараб саралаб тўплаш ва шарҳлаш билан шуғулланган олимга нисбатан берилади. Шунингдек, ҳофиз, ҳоким, ҳужжат даражасига етган олимлар ҳам умумий ном билан муҳаддис дейилади. Муснид муҳаддис бўла олмайди. Чунки муснид бўлиш, яъни ҳадисларни иснод билан ривоят қилиш

учун унда муҳаддис даражасидаги илм бўлиши шарт эмас. Муҳаддис ҳадисларни исноди билан ривоят қила олгани учун муснид бўла олади.

Муҳаддис даражаларининг юқорисидан бири «ҳофиз» ҳисобланади. Кўп қиррали муҳаддисларга бундай ном берилган бўлиб, айрим олимларнинг айтишича, ҳофиз бўлиш учун камида 20000 та ҳадис, баъзилари кўра 100000 та ҳадис ёдлаган бўлиши керак. «Муҳаддис» ва «Ҳофиз» бир хил маънода ишлатилади, деган фикрлар ҳам бор. Абдуррахмон ибн Маҳдий (ваф. 198/814 й.), Ибн Абу Ҳотам Розий (ваф. 327/939 й.), Ибн Асокир Али ибн Ҳасан Абулқосим (ваф. 571/1176 й.)лар ҳофиз лақаби билан танилганлар.

«Хужжат» даражаси ҳофиздан ҳам юқорироқ ҳисобланиб, бунинг учун муҳаддис 300000 ҳадисни ёддан билиши талаб этилади. Ҳусайн Муаллим ибн Заквон (ваф. 145/762 й.), Ҳишом ибн Урва ибн Зубайр (ваф. 146/763 й.), Абу Нуайм Журжоний, Абдулмалик ибн Муҳаммад (ваф. 323/935 й.) каби олимлар «хужжат» лақабига эга бўлганлар.

«Ҳоким» даражаси ривоят қилинган барча ҳадисларнинг исноди, матни, жарҳ ва таъдилини ҳамда тарихини камчиликларсиз дақиқ ўрганган кишига нисбатан ишлатилади. «Ҳоким» муҳаддис, ҳофиз ва хужжат даражаларидан юқори туради. Бу даражага «Олти ишончли» тўплам муаллифларидан бештаси – Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Имом Термизий, Имом Насоийлар ҳамда Абдуллоҳ Найсабурий (ваф. 405/1015 й.), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (ваф. 310/922 й.) каби муҳаддислар эришганлар.

Ҳадис илмида «асҳоб ал-ҳадис» (ҳадис эгалари), «аҳл ал-ҳадис» (ҳадис аҳли), «аҳл ал-асар» (ёдгорликлар аҳли) атамалари ҳам машҳур. Бу номлар ҳадис илми билан шуғулланган муҳаддисларга ишлатилган. Бу ном фикҳда «асҳоб ар-раъй» (раъй, яъни мустақил фикр эгалари) ёки «аҳл ар-раъй» (раъй аҳли)дан фарқли асосан ҳадисларга таяниб ҳукм чиқарган олимларга нисбатан берилган.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Мусталаҳ илми нимани ўргатади?
2. Санад, иснод ва матн қандай маъноларга эга?
3. Муснид, муҳаддис, ҳофиз ва ҳокимнинг маънолари бирми?
4. Ҳадис қандай қисмларга бўлинади?

Адабиётлар:

1. Жалолиддин ас-Суютий. Тадриб ар-ровий фи шарҳ тақриб ан-Нававий. 2 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1989.
2. Муродов Д. Ҳадисшунослик атама ва иборалари (қисқача изоҳли луғат). – Т.: Фан, 2009. – 96 б.
3. Нуриддин Атр. Манҳаж ан-нақд фи улум ал-ҳадис. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1988. – 539 б.
4. Ибн Салоҳ. Улум ал-Ҳадис. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1986.
5. Маҳмуд Таҳҳон. Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис. – Тошкент: Мовароуннахр, 1992.
6. Субҳи Солиҳ. Улум ал-ҳадис ва мусталаҳуҳу. – Байрут: Дор ал-илм ли-л-малайин, 1991.

МАНБА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбек тилида

1. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Саҳиҳи Бухорий: ал-жомиъ ас-саҳиҳ: (ишонарли тўплам): 2 китоб. /Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Абдулазиз Мансур таҳрири остида. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008. 1-т. – Б. 712. 2-т. – Б. 624.
2. Муродов Д. Ҳадисшунослик атама ва иборалари (қисқача изоҳли луғат). – Т.: Фан, 2009. – 96 б.
3. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт матбаа бирлашмаси, 2010. – 39 б.
4. Ҳамроқулов Ж. Мусталаҳ ал-ҳадис. – Т.: Мовароуннахр, 2004.
5. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Саҳиҳи Бухорий: Ал-Адаб ал-муфрад /таржимонлар Ш.Бобохонов, Н.Атабоев.
6. Имом ат-Термизий. Сунани Термизий. – Т.: Қомус, 1998. Т.1. ...-б.
7. Уватов У. Иймон нури. – Т.: Ёзувчи, 1996.
8. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим Имом ат-Термизий. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 1998. – 63 б.
9. Уватов У. Донолардан сабоқлар: – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. – 94 б.
10. Уватов У. Муслим ибн ал-Ҳажжож: – Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1995. – 62 б.
11. Уватов У. Ал-Ҳаким ат-Термизий. – Т.: 2001.
12. Уватов У. Икки буюк донишманд. – Т.: Шарқ, 2005. – 60 б.
13. Уватов У. Имом ал-Бухорий ҳаёти. – Т.: 1998.
14. Уватов У. Муҳаддислар имоми. – Т.: Маънавият, 1998.
15. Уватов У. Мовароуннахр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (Ал-Бухорий, Муслим, Ат-Термизий): тарих фанлари доктори... дис. автореф. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002.
16. Абу Исо ат-Термизий. Аш-Шамойил ан-Набавия / Таржимон У.Уватов. – Т.: 1993.

Рус тилида

17. Ермаков Д. Хадисы и хадисная литература // Ислам (историографические очерки) / Под общей редакцией С.М.Прозорова, – М.: Наука, 1991 – С. 85-108.
18. Джон Бёртон. Мусульманское предание. Введение в хадисоведение. – М.: Диля, 2006.
19. Бабаханов Ш.З. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников). – Т.: 1998.
20. Мустафа ал-Буғи. Комментария 40 хадис имам ан-Навави / перевод Владимир Абдулла Нирша. – Казань: 2004.

21. Саҳих аль-Бухари. Перевод: Владимир Абдулла Нирша. – Т. I. 1-е изд. – М.: Благотворительный фонд «Ибрагим бин Абдулазиз аль Ибрагим», 2002. – 470 с.
22. Саҳих аль-Бухари. Перевод: Владимир Абдулла Нирша. В 2-х т. 1-е изд. – М.: Благотворительный фонд «Ибрагим бин Абдулазиз аль Ибрагим», 2002. – 471 с.

Араб тилида

Ҳадис илмига оид

23. Нуриддин Атр. Манҳаж ан-нақд фи улум ал-ҳадис. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1988. – Б. 539.
24. Ал-Ғаззолий. Ал-Мустасфо мин илм ал-усул. – Байрут: Дор Ҳодир. 1995.
25. Ар-Ромахурмузий. Ал-Муҳаддис ал-фосил байн ар-ровий ва ал-воий. – Байрут: Дор ал-фикр. 1984.
26. Жалолиддин ас-Суютий. Тадриб ар-ровий фи шарҳ тақриб ан-Нававий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1989. 1-2 жузлар.
27. Ибн Салоҳ. Улум ал-Ҳадис. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1986.
28. Маҳмуд Таҳҳон. Тайсир мусталаҳ ал-ҳадис. – Т.: Мовароуннаҳр, 1992.
29. Ибн Ҳажар Асқалоний. Нузҳат ан-назар шарҳ нухбат ал-фикар. – Байрут: Нашр йили кўрсатилмаган.
30. Хатиб Бағдодий. Ал-Жомеъ ли ахлақ ар-ровий ва адаб ас-сомеъ. – Ар-Риёд. Мактаба маъориф, 1983. 1-2 жузлар.
31. Хатиб Бағдодий. Ал-Кифая фи илм ар-ривая. – Байрут: 1986.
32. Муҳаммад Жамолиддин Қосимий. Қавоид ат-тахдис. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, нашр йили йўқ.
33. Муҳаммад Ижож ал-Хатиб. Ас-Сунна қабла ат-тадвин. Дор ал-фикр, 1993.
34. Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1984.

Ҳадис тўпламлари

35. Абу Довуд ат-Таёлисий. Муснад Аби Довуд ат-таёлисий. – Байрут: Дор ал-маърифат. 1402х.
36. Абу Довуд. Сунан Аби Довуд. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1996.
37. Абу Исо ат-Термизий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ ва хува сунан ат-Термизий. – Байрут: Дор ихё ат-тирос ал-арабий. 1995.
38. Ад-Дорақутний. Сунан. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1996.
39. Ал-Байҳақий. Ас-Сунан ал-кубро. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1999.
40. Ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1996.
41. Али ибн Булбон. Саҳиҳ ибн Ҳиббон би тартиб ибн Булбон. – Байрут: Муассаса ар-рисола, 1998.
42. Ал-Ҳоким ан-Найсабурий. Маърифат улум ал-ҳадис. – Байрут: 1977.
43. Ал-Ҳоким ан-Найсабурий. Ал-Мустадрак ала ас-саҳиҳайн. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1990.

44. Ал-муъжам ал-муфахрис ли-алфаз ал-ҳадис ан-набавий. Ношир Венсинк. – Лейден: Брилл, 1936.
45. Ан-Насоий. Китоб ас-сунан ал-кубро. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1991.
46. Ан-Насоий. Сунан ан-Насоий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1995.
47. Бадр ад-Дин ал-Айний. Умдат ал-қорий шарҳ саҳиҳ ал-Бухорий. – Байрут. Дор ихё ат-тирос ал-арабий, нашр йили йўқ.
48. Жалол ад-дин ас-Суютий. Ал-Лаълаий ал-маснуъа фи аҳадис ал-мавдуъа. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996.
49. Ибн Абу Шайба. Мусаннаф. – Байрут. Дор ал-фикр. 1998.
50. Ибн Можа. Сунан. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1998.
51. Молик ибн анас. Ал-Муватто. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. Нашр йили кўрсатилмаган.

Шарҳ китоблари

52. Иброҳим ибн Муҳаммад. Ал-Баён ва ат-таъриф фи асбаб вуруд ал-ҳадис аш-шариф. – Байрут: Ал-мактаба ал-илмия. 1982.
53. Иёд ибн Мусо. Шарҳ саҳиҳ Муслим. – Байрут: Дор ал-вафо, йили йўқ.
54. Абдуллоҳ ибн Абдурахмон. Тайсир ал-аллом шарҳ умдат ал-аҳком. – Байрут. Дор ал-фикр, 1999.
55. Абу Тоййиб ал-Азим ал-Абодий. Шарҳ сунан Абу Довуд. – Байрут: Дор ал-фикр, 1995. 1-жуз.
56. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ. Ал-Қабас фи шарҳ муватто ибн Анас. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1998.
57. Муҳаммад ибн Исмоил. Субул ас-салом шарҳ булуғ ал-маром. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1998.
58. Али ибн Одам. Шарҳ сунан ан-Насоий. – Байрут: Дор ал-меърож. 1997.
59. Ал-Муборакфурий. Тухфат ал-аҳвазий. Муқаддима. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. Нашр йили кўрсатилмаган. 1-жуз.
60. Ан-Нававий. Шарҳ риёз ас-солиҳин мин калом саййид ал-мурсалин. – Байрут: Дор ал-ватан. 1995.
61. Ан-Нававий. Шарҳ саҳиҳ Муслим. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2000. 1-жуз.
62. Муҳаммад Мустафо Аммора. Жавоҳир ал-Бухорий ва шарҳ ал-Қасталоний. – Байрут: Ал-Мактаба ал-исломийя, нашр йили кўрсатилмаган.
63. Ибн Арабий. Оридат ал-аҳвазий би шарҳ жомеъ ат-Термизий. – Байрут. Дор ал-фикр. 1995.

Тарих тўпламлари

64. Аз-Заҳабий. Сияр аълом ан-нубало. – Байрут: Дор ал-фикр. 1997.
65. Ал-Бухорий. Ат-Тарих ас-сағир. – Байрут: Дор ал-маърифат. 1986.
66. Ал-Кандеҳлавий. Ҳаёт ас-саҳоба. – Байрут: Дор ас-салом. 1997.
67. Ибн ал-Асир. Усд ал-ғоба фи маърифат ас-саҳоба. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия. 1996.
68. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Ал-Исоба фи тамйиз ас-саҳоба. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия. 1995.

69. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. Таҳзиб ат-таҳзиб. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-исламийя, 1994.
70. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ҳадй ас-сорий муқаддима фатҳ ал-борий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1997. 1-жуз.
71. Ибн Халликон. Вафаёт ал-аъён ва анба абно аз-замон. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1998.
72. Ибн Ҳишом. Ас-Сийра ан-набавийя. – Байрут: Дор ат-тирос ал-арабий. 1997.
73. Муҳаммад ал-Ҳумайдий. Ал-Жамъ байн ас-Саҳихайн. – Байрут: Дор Ибн Ҳазм, 1998.
74. Тож ад-Дин ас-Субкий. Табақот аш-шофеъийят ал-кубро. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия. 1999.

Ғарб тилларида

75. Guillaume A. The traditions of islam. An intraduction to the study of the Hadith literature. – London: Clarendon press. 1924.
76. Abd al-Hadi al-Fadli. Introduction to Hadith. Translated by Nazmina Virjee. ICAS press. 2002.
77. Juynboll G.H.A. Muslim tradition. – London: Cambridge university press. 1983.
78. Juynboll G.H.A. Studies on the Origins and Uses of Islamic Hadith. – Burlington: Variorum. 1996.
79. Harlad Motzki. Hadith. Origins and Developments. – Burlington: Ashgate. 2004.
80. Goldziher I. Muslim studies (muhammedanische studien). Volume two. London. George allen & unwinn ltd. 1969. Translated from the german by c. R. Barber and s. M. Stern.
81. Amini M.T. Textual critical Study of Hadith. Delhi. Idarah-i adabiyat-i Delli. 1997.
82. Kamali M.H. Hadith methodology. Authenticity, Compilation, Classification and Criticism of Hadith. – Kuala Lumpur: Ilmiah publishers, 2002.

Турк тилида

83. İsmail Hakkı Ünal. Imam Ebu Hanife'nin hadis anlayışı ve hanefi mezhebinin hadis metodu. Diyanet Vakfı Yayınları.
84. Subhi es-Sâlih. Hadis İlimleri ve Hadîs Istılahları / Çeviren: Prof. Dr. Yaşar Kandemir. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
85. Musned Imam Ebü Hanife / Çeviren: Duran Kömürcü. Emin Yayınları.
86. Abdülğani Abdülhalık. Sünnetin Delil Olması / Çeviren: Dilaver Selvi. Şule yayınları.
87. Aliyyü'l-Kari. Uydurma olduğunda ittifak edilen Hadisler / Tahkik: Abdülfettah Ebu Gudde / Çeviren: Halil İbrahim Kutlay. Çeviren: Halil İbrahim Kutlay.
88. Prof. Dr. Talât. Koçyiğit. Hadîs Usulü. – Ankara: 2004. – 308 s.

МУНДАРИЖА

Кириш	
Ҳадис ва унинг одоблари.....	
Ҳадисшуносликка оид тадқиқотлар.....	
Илк ислом даврида ҳадислар.....	
Саҳобалар даврида ҳадисларнинг ўрни	
Ҳижрий иккинчи асрда суннанинг ўрни.....	
Ҳадис илмининг «олтин асри»	
Ҳадис илмининг Марказий Осиёга кириб келиши	
Ҳадис илмига оид илк истилоҳлар.....	
Манба ва адабиётлар рўйхати	

